

העברית והארמית בימי הביניים עיונים בלשון ובחוכמת הלשון

העורכים

אליצור בר-אשר סיגל ודורון יעקב

האקדמיה ללשון העברית

תוכן העניינים

ה	עם הספר
ט	פתח דבר

היבטים כלליים

3	אהרן ממן	לחקור את העברית ואת חוכמת הלשון בימי הביניים
19	בר-אשר סיגל	לשונות ספרות יהודיות בימי הביניים: הארמית של הזוהר כמקרה מבחן

מאפיינים בלשון ספרות ימי הביניים

67	ברק אוירבך	ערביזמים בכתביו המקוריים והמתורגמים של ר' יהודה אבן-תיבון
91	אילן אלדר	תחיות של לשון המקרא במרכזי הספרות העברית בתקופת הביניים
103	פרנצ'סקה גורגוני	מערבית לעברית: ביאור ספר השיר לאריסטו ואוצר המילים של הפואטיקה לאריסטו בעברית של ימי הביניים
121	יהושע גרנט	"אסב רשותכון": בין עברית לארמית בפיוטי הרשות הקדומים
153	אילנה ורטנברג	חידושי לשון בעברית המתמטית בחיבורים על לוח השנה העברי בימי הביניים
163	דורון יעקב	משנה תורה בלשון הרמב"ם ובלשון העתקותיו: אנליזה של חיבור מימי הביניים
187	שיין-ג'י פֶּרְנָג	חילופי בניינים בארמית יהודית מאוחרת

220	מערכת הפועל במגילת אחימעץ	מיכאל ריז'יק
238	על הקשיים בזיהוי חידושי לשון של מחברים מימי הביניים: רש"י כמבחן	אריאל שוה
256	בין לשון הגאונים ללשון התלמוד הבבלי	אהרן שויקה

חוכמת הלשון בימי הביניים

289	ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון: חיבור עברי במקורו או תרגום מן הערבית?	אמיר געש
300	בחינה מחודשת של מושג הנח הנעלם (אלסאכן אלליין) בספר המסלול של אבי יצחק אברהם בן מארות'	עלי ותד
314	מיון פעלים עבריים במסורת הדקדוקית הקראית: שיטת הסימנים	נדיה וידרו
327	ר' יונה אבן ג'נאח כמפתח ומשכלל את תורת ר' יהודה חיוג': עקרונות וכלים ליישומם	אלנתן חן
356	מנהגים להבטחת הקריאה הנכונה של הטקסט המקראי המשתקפים בתעתיקים קראיים מימי הביניים	ג'פרי כאן
372	"מקיץ רדומים": בין מדקדקי ימי הביניים למדקדקי התפילה באשכנז	חיים א' כהן
386	רד"ק כמנחיל תורתם של חיוג' ואבן ג'נאח	ליאורה פטרובר
393	"קצור שרשים" – מתי, היכן, מי ומדוע?	יהודית קוגל

לשונות ספרות יהודיות בימי הביניים: הארמית של הזוהר כמקרה מבחן

אליצור א' בר-אשר סיגל

1. מבוא: האפיון של העברית והארמית בימי הביניים כלשונות ספרות

במרכז הלימוד במסורת העיון ההלכתית והפרשנית היהודית בימי הביניים עמדו הכתבים הקלסיים שנתחברו בעברית ובארמית מהמקרא ומהספרות התנאית והאמוראית. על פי רוב אף כתבו חכמי התקופה הזאת בעברית, ולעיתים, בעיקר בטקסטים פרשניים של התלמוד הבבלי, כתבו בלשון הממשיכה את לשון התלמוד הבבלי – הנעה בין שתי הלשונות הללו.¹ מעת שחדלה הארמית להיות לשון הדיבור, רק לעיתים נדירות² חיברו יצירות מלאות בארמית מעבר להשלמת המפעל של תרגום המקרא

- * אני מבקש להודות לורה אגרונובסקי, לנורה בונה, לאבי משה בר-אשר, לאבישי בר-אשר, למירי בר-זיו לוי, לדורון יעקב, לאהרון ממן, ליעל רשף ולטלי שטרית, שקראו גרסאות קודמות של המאמר והעירו עליהן. בציוטים מכתבי היד של התלמוד הבבלי כל עוד לא צוין אחרת אני מביא את כתב היד שנבחר על ידי האקדמיה ללשון במילון ההיסטורי, ועל פי המופיע במאגרים. ההפניות לכתבי היד של התלמוד הבבלי הן על פי הקיצורים במילון של סוקולוף 2002, עמ' 55–60.
1. בדברים אלו אני מתייחס ללשון הפרשנות של התלמוד מאז גאוני בבל, במיוחד בפירושו של רב נסים גאון בן יעקב, שנפוצה ככל הנראה בזכותו של רש"י (וכנראה עוד קודם לכן, בבית מדרשו של רבנו גרשום מאור הגולה). פרשנות זו מלווה את התלמוד הבבלי, ובלשונה עברית וארמית מצויות הן באוצר המילים הן בדקדוק ומשתלבות זו בזו. הלשון הזאת מתועדת מכתבים שמוצאם ככל רחבי אירופה וצפון אפריקה, והיא למעשה עדיין בשימוש בספרות של פרשנות התלמוד המסורתית בימינו. כך, למשל, משפט בעברית עשוי לפתוח בציון הזיקה הארמי ד', ולהפך; לשמות עצם במשפט בעברית עשויים להיות כינויים חבורים בארמית, ומילות יחס וחיבור שייכות באופן רחב לשתי הלשונות. המגמה הזאת החלה כבר בלשון של התלמוד הבבלי (ברויאר תשנ"ט), והיא התרחבה עוד יותר בסוגה הזאת, אשר למיטב הבנתי טרם נחקרה. (ראה רבין 2000, עמ' 71 להתייחסות ראשונית אליה.)
2. לצד זה הייתה כתיבה של פיוטים בארמית בידי אנשים שהארמית לא הייתה שפת הדיבור שלהם. ראה על כך רוזנטל תשכ"ו (בעיקר עמ' 21), פסברג תשס"ב, עמ' 163–164 וסמליק

לארמית.³ התמונה הזאת השתנתה סביב התפתחות הקבלה היהודית, שחיבורה המרכזי, הזוהר, נכתב ברובו בארמית, ובעקבותיו נתהווה ניב ספרותי עם מאפיינים לשוניים מובחנים.⁵ מעטים הם המחקרים המקיפים על טיבה ומהותה של הארמית של הזוהר.⁶ במאמר הזה אני מבקש לשוב לעיין בלשון זו,⁷ ולאפינה כלשון ספרות לאור דיונים תאורטיים רלוונטיים. לפיכך, לפני שאפנה לעיין בנושאים ספציפיים בלשון הזוהר אני מבקש לפתוח בניסיון להבין כיצד מתהווה "לשון ספרות", כלומר לשון שעיקר הווייתה נסב על עיסוק ספרותי.⁸

1. 2011, ובסקירה המקיפה והרחבה במאמרו של גרנט בכרך הזה על כתיבה של פיוטים בארמית באירופה, ואף על תפוצתם של פיוטים קדומים בתקופה שארמית חדלה להיות מדוברת.
  3. כוונתי לתרגומים המאוחרים למקרא, כרוגמת התרגומים לחמש מגילות, התרגום המיוחס ליונתן ותוספתות התרגום לנביאים, שמאז צונץ (1892) מקובל שתורגמו או לפחות נערכו בתקופת הגאונים. לפחות חלק מהתרגומים האלה נערכו בסביבה שהדיבור הארמי כבר לא רווח בה. ראה קוק 1986, קאופמן תשנ"ג, הנ"ל 2013, דן תשס"ח, דמסמה 2012 וגוטליב 2014 על אפיון הלשון של סוגה ספרותית זו, וכמו כן פֶרְנַג בכרך הזה על תופעה לשונית המייחדת את החיבורים הללו.
  4. על חיבורים ופיוטים שנכתבו בלשון העוקבת אחר הארמית של הזוהר ראה הוס תשע"ב. כמו כן ראה שם את דיונו של הוס על התהוות הניב הזוהרי. ראה גם מאיר (2018ב) על הערות שנכתבו בשולי כתבי יד קבליים בתקופת הרנסנס, שאף הן בלשון זוהרית. מעניין במיוחד הזיהוי של מאיר (2018א), שהקולופונים של יעקב בן חיים בספרים שהוציא בדפוס ונציה כתובים בארמית של הזוהר, ובכך אנחנו מוצאים שימוש בארמית הזאת מחוץ להקשרים קבליים. אני מבקש להודות ליעקב מאיר, שנתן לי גישה למחקרו לפני פרסומם.
  5. אחד המאפיינים הברורים של הזוהר הוא היותו כתוב וערוך כחלק מהקורפוס המדרשי הקדום לחומש. (בעניין זה ראה בהרחבה ישראלי 2016). לעניינינו אין זה משנה אם כל הטקסטים בקורפוס הסופי של הזוהר נכתבו במטרה הזאת, או שמא רק נערכו כך בסופו של דבר. בהקשר הזה צריך לציין שאין זה החיבור היחיד בארמית מימי הביניים שהיו לו מטרות מעין אלה. דוגמה אחרת היא יצירתו של ר' שלמה סיריליאן, שחי במחצית הראשונה של המאה השש עשרה בספרד ולאחר מכן בארץ ישראל: הוא חיבר תלמוד למסכת עדויות בלשון המחקה את התלמוד הבבלי. למהרורה של הטקסט ראה דבליצקי תשע"ד, ולמחקר בנושא ראו מאיר 2018.
  6. למעט כמובן עבודת הדוקטור של מנחם צבי קדרי משנת תשס"ז, שנתפרסמה כספר (קדרי תשל"א): זו התמקדה אך ורק בלשון של הזוהר. לסקירה מקיפה של ספרות המחקר על הזוהר ראה באחרונה דמסמה 2018.
  7. המאמר הזה ממשיך את שני המחקרים הקודמים שלי על לשון הזוהר. בבר-אשר סיגל 2017א הצבעתי על הקבלות בין המצוי בלשון הקורפוס הזוהרי ובין חילופי נוסח המתועדים בכתבי יד של התלמוד, וטענתי שהקבלות אלו מעידות על הארמית של התקופה. המאמר הזה הוא המשך ישיר של בר-אשר סיגל בדפוס, שבו סקרתי את הדיונים בשאלה אם הארמית של הזוהר היא "שפה מלאכותית". הדיון כעת מטפל בשאלה הזאת מזווית בלשנית רחבה יותר.
  8. בעוד שגם לשון המקרא וגם לשון חז"ל הן לשונות ספרות, שכן המדיום שבו הן מוצגות בפנינו הוא ספרותי, יש יסודות חזקים להשערה שהן עמדו לצד שימוש בניב קרוב בדיבור. בניגוד לכך,

הדיון הזה מבקש למזג יחד שלושה סוגי מחקר:

א. מחקר פילולוגי משווה – המשווה בין שפות וטקסטים שונים באוצר המילים ובדקדוק;

ב. מחקר סוציו-בלשני – הבודק את הפונקציונליות החברתית בשימוש בשפה;

ג. מחקר פסיכו-בלשני – הבוחן את הדרכים שבהן שפות נרכשות.

המאמר מבקש למעשה ליישם את הידע שנרכש במחקר הפילולוגי של שפות שהשימוש הפונקציונלי-חברתי שלהן הוא בהקשר ספרותי. המטרה היא לנסות להבין כיצד מתהווה הדקדוק שלהן, לאור ההבנה שמחד גיסא הרכישה שלהן דומה לרכישה של שפה שנייה, אך מאידך גיסא הן מקורות הידע לרכישה הן השימוש בהם מצומצמים לתחום הספרותי. כל זה אמור לסייע לנו להבין, כיצד מתהווה לשון ספרותית שיש בה אוצר מילים חדש ודקדוק חדש.

הטענה המרכזית של המאמר הזה היא שראוי לנסות לחקור את לשון הספרות באותם האופנים שבהם חוקרים רכישה של שפה שנייה, הואיל וחרף ההבדלים בשימוש בין שפת הדיבור לשפת ספרות רב המשותף על המפריד ביניהן.

המבנה של המאמר יהיה כדלהלן: בסעיף השני של המאמר אבחן שלוש אפשרויות להתייחסות ללשון ספרות: (1) לשון הספרות כשפה מתה / שפה מלאכותית; (2) המודל הדיגלוסי, וניתוח לשון הספרות על פי הגישה של "ניתוח הניגודיות"; (3) המודל הדיגלוסי, וניתוח לשון הספרות על פי הגישה המציגה התהוות של "שפת הלומד". במאמר הזה אבקש ליישם את האפשרות השלישית. בסקירה של שתי האפשרויות האחרונות אציג בגוף הדברים את המודל הפסיכו-בלשני, ואראה כיצד הוא עשוי להיות רלוונטי למחקר של לשונות הספרות. בהערות השוליים אציע אופנים שונים שבהם המחקר הפילולוגי הקלסי של העברית והארמית בימי הביניים מתקשר לתובנות הללו. מעבר לכך, הואיל והטענות של המאמר הן עקרוניות, ויש בהן יומרה לאמירות כלליות בנוגע ללשון ספרות מעבר להקשר היהודי, אפנה גם להקבלות מחקר הלטינית והסנסקריט, שאף הן היו במעמד דומה במשך תקופות ארוכות של השימוש בהן. לאחר הדיון הזה אגיע לדון בלשון הארמית של הזוהר, ואבקש ליישם את החלקים הראשונים של המאמר בלשון הזאת. בסעיף השלישי של המאמר אצביע על דרכים שבהן אפשר ליישם מחקרים קודמים על לשון הזוהר במסגרת התאורטית הזאת, ולאחר מכן בסעיף הרביעי אטפל בשלושה נושאי דקדוק בלשון של הזוהר לאור הדיונים התאורטיים שיוצגו לאורך המאמר.

בתקופת הביניים ההנחה היא ששפת הדיבור היום-יומי לא הייתה ניב של העברית. בעניין הזה ראה צרפתי (תשמ"ג), שדיבר על לשון חז"ל כ"לשון ספרותית חיה".

2. אפיונים של לשונות ספרות

2.1 לשון הספרות כשפה מתה / שפה מלאכותית

מקובל היה להתייחס ללשונות שאינן מדוברות כלשונות מתות או כלשונות מלאכותיות. כך למשל העברית של תקופת הביניים,⁹ זו המתוארכת בין לשון חז"ל לעברית החדשה, מתוארת כ"שפה מתה".¹⁰ עמדה זו עדיין משתקפת היטב בתיאור השגור של ההיסטוריה של העברית, שבו השלב האחרון מתאר את תחיית העברית בעת החדשה, ותחייה, מטבע הדברים, מניחה מצב של מוות קודם לכן.¹¹ אם כך הם הדברים בנוגע לעברית, קל וחומר בנוגע לרעותה הזוטרה ממנה הארמית. בדיונים מן הסוג הזה הקריטריון לקביעת המוות של שפה הוא על פי רוב קיומם של דוברים של השפה,¹² ולעיתים נדרשת דרישה חמורה יותר: הימצאותם של דוברי השפה שזו שפת אימם. ברם, כפי שכבר עמדו על כך חוקרים בהקשר של דיונים מקבילים הנוגעים ללטינית¹³ ולסנסקריט,¹⁴ השימוש בטרמינולוגיה של חיים ומוות בנוגע ללשון הוא שריד לתפיסה האורגנית של השפה, גישה שרווחה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה. על פי הגישה הזאת השפה היא אורגניזם ברחיות, ובמידה רבה היא נתפסה כבעלת ישות העומדת באופן עצמאי מדובריה. גישה זו נוסחה בצורה המפורשת ביותר אצל אוגוסט שליכר.¹⁵ חשוב לציין, שאומנם מאז המדקדקים

9. בעוד שהעיסוק שלנו במאמר הוא בטקסטים שנכתבו בימי הביניים, מבחינת הלשון אנחנו מתעניינים ב"תקופת הביניים" – בתקופה שהעברית לא הייתה בשימוש ביום-יום. למותר לציין, שאין חפיפה בין התקופה הזאת לימי הביניים.
10. ראה על כך רבין 2000, עמ' ix-x. מעניין לשים לב שגולדנברג (2007, עמ' 650) מדברת על העברית בימי הביניים כשפה ש"lived 'an active life' in written texts", אך עדיין מבחינה בינה ובין "שפות חיות". תואר אחר שלעיתים קרובות משתמשים בו כדי לתאר את העברית והארמית בימי הביניים הוא "מלאכותית", ונחזור לטפל בו בהמשך הדברים.
11. ראה בעניין זה את לשונו של ליפשיץ (תש"ט, עמ' נב): "רבות בפעמים העירו על מצב לשוננו המשונה והבלתי מובן, שהיתה כחיה וכמתה בבת-אחת כל ימי-הביניים. באמת זה היה מצבה: לשוננו היתה לשון-ספרותית חיה ולא לשון-דבור חיה. כל סימני-החיות של לשון-ספרות היו בלשונו אף בימי-הביניים: נמצאה לצרכיהם בכל דור, הסתגלה לבטוי כל מחשבותיהם, נוצרו בה תדיר בטויים חדשים ואפני-דבור חדשים לבטוי-הגיונם, ולא הכריחה את המשתמשים בה להלביש את מחשבותיהם שלהם בטלית שאולה, במליצות מוכנות ומזומנות. כך היתה לשוננו בתור לשון ספרותית כל ימי-הביניים". (וראה שם, עמ' רנב, לדברים דומים).
12. בן-חיים (תשמ"ה), למשל, הציע שהקריטריון היחיד שראוי לחלק על פיו את ההיסטוריה של השפה העברית לתקופות הוא אם השפה הייתה כתובה או דבורה.
13. הלר (1963), למשל, יצא נגד ההרגל לדבר על לשון במונחים של אורגניזם. כפי שהוא מדגיש שפה לא מתה הואיל והיא לא נולדה. הדוברים הם שחיים ומתים. בעניין זה ראה גם דיונו העקרוני של ורסטיג 2002.
14. ראה למשל הובן 1996א, עמ' 166.
15. שליכר (1866), בהקדמה לחיבור שהפך להיות אב-טיפוס לכל מחקר בלשני משווה, מדבר על

הצעירים בשלהי המאה התשע עשרה הגישה הזאת נדחתה על הסף, והשפה נתפסת כתופעה קוגניטיבית-פסיכולוגית בטבעה. ברם גם המבקרים של הגישה האורגנית של השפה שימרו לעיתים קרובות טרמינולוגיה אורגנית בתיאור ההתפתחות ההיסטורית של השפה,¹⁶ ודומה שיש לכך השלכות הנוגעות גם לענייני העיסוק בלשונות שרוב חיותן הייתה דרך חיבורים ספרותיים.

ההתמקדות בתופעה הפסיכולוגית אף היא הביאה עימה תפיסה שיש להתמקד ב"שפות טבעיות", ובמיוחד ההנחה, שרק שפת אם היא לשון טבעית ושפות אחרות הן מלאכותיות. כך המחקר הגנרטיבי בעקבות נעם חומסקי, שביקש לאפיין את הידע הלשוני המולד, טען שצריך להתמקד ברכישה של השפה הראשונה,¹⁷ וממילא שפות אחרות אינן חלק ממושא המחקר של הבלשן התאורטי. גם אם מקבלים את ההנחות של חומסקי בנוגע לרכישה של השפה הראשונה, עדיין עומד בפנינו מושא מחקר הדורש הבנה, והוא מהו סוג הידע הלשוני שיש למשתמש בלשון הספרות. בדיוק כפי שאפשר לבקש לאפיין את הידע שיש למי שרוכש שפה שנייה כך אפשר גם לנסות להבין את הידע הלשוני של המשתמש בלשון הספרות. לפיכך האפיון של שפות מעין אלו כלשון מלאכותית אינו תורם דבר מבחינה תאורטית. אם רוצים להימנע ממונחים לא מוגדרים מן הסוג הזה, אפילו בתיאורים מטפוריים, צריך להציע דרך אחרת להבחין באופן מהותי בין לשונות דיבור ללשונות שכל קיומן הוא ברובד הספרותי. על כן, למשל, בכואנו לאפיין את ההבדלים בין התקופות השונות של העברית והארמית נבקש לענות על השאלות האלה: מה השתנה באופן מהותי בימי הביניים בהפיכתן של לשונות אלו ללשונות ספרות? כיצד זה משפיע על האופנים שבהם יש לנתח מבחינה בלשנית את השפות הללו בתקופות שהן לשונות ספרות? וכיצד אנחנו יכולים לאפיין את הידע של המשתמש בלשון ספרות?

אני מבקש לצעוד במאמר הזה בעקבותיו של דוד טנא, שכדוגמתו נקטו גם חוקרים של הלטינית והסנסקריט בתקופות הרלוונטיות.¹⁸ הוא הצביע על כך,

שפה כאורגניזם. לשיטתו יש לשפה תקופת-שיא שבה היא מגיעה לצורתה הבוגרת המושלמת, ומאותו הרגע מתחילה היא לדעוך עד כדי מוות. התפיסה האורגנית של השפה והעצמאות האונטולוגית שלה מדובריה מנוסחות בצורה ברורה בחיבור אחר שלו (שלייכר 1863): שם הוא משווה בין הנחות המוצא של הבלשנות המשווה ובין תורת האבולוציה הדרוויניאנית (כפי שהוא הבין אותה).

16. לדוגמה, ויטני ביקר בחריפות את העמדה האורגנית של הבלשנות המשווה הגרמנית, אך בכל זאת הכותרת של החיבור הגדול שלו משנת 1875 היא *The Life and Growth of Language*, ואלו הן המטפורות שנקט בתיאור התהליכים ההיסטוריים שמתרחשים בתולדותיהן של השפות.
17. לפי חומסקי 1997, למשל, הבלשנות התאורטית מבקשת לחקור את הידע הקוגניטיבי המולד והאוניברסלי.
18. ראה הובן (1996א) לסקירה של הספרות הענפה שיישמה את הרעיון של דיגלוסיה בהקשר של הסנסקריט, וזיוקובסקי (1991) בהקשר של הלטינית.

שהלשונות הספרותיות שנכתבו בעברית בתקופת הביניים מצויות במצב אימננטי של דיגלוסיה.¹⁹ על פי המודל שהציע פרגוסון²⁰ המונח "דיגלוסיה" משקף מצב עניינים שבו קהילות לשוניות מדברות או משתמשות בו בזמן בשתי לשונות (או יותר)²¹ או בשתי מערכות שונות של לשון אחת. מונח זה מאפיין מצבים שבהם כליל הלשונות מאורגן כך שלכל אחת ממערכות הלשון יש מרחב פונקציונלי שונה, ושאפשר לזהות בשימושן מעין תפוצה משלימה. פרגוסון מחלק את השפות המצויות במצב של דיגלוסיה לשפה גבוהה (H) ושפה נמוכה (L). הלשון הגבוהה היא המסומנת, השמורה להקשרים מסומנים מבחינה תרבותית. לעומת זאת התפוצה של הלשון הנמוכה היא בלתי מסומנת, והיא בשימוש ביום-יום. על פי המודל הזה היהודים שחיברו את הטקסטים העבריים והארמיים בימי הביניים תפקדו מבחינה לשונית במצב עניינים שבו השפה הנמוכה הייתה שפת האם, ובה השתמשו כלשון הדיבור. לעומת זאת השתמשו בעברית ובארמית כשפות הגבוהות, והן רווחו בראש ובראשונה בלימוד, ולצד זה גם כאמצעי לתקשורת,²² בכתיבה. אומנם פעמים שהלשונות האלה שימשו גם בדיבור כ־Lingua Franca,²³ אך אין זה המוקד של הדיון שלנו, ולפיכך לא אטפל כלל בלשונות הללו כלשונות פידג'ין.²⁴

19. טנא (תשמ"ג, תשמ"ה) הרחיב על כך לאור מחקריו של פרגוסון. ראה גם רבין תשמ"ה, עמ' 33; קוגוט תשל"ו, עמ' 13–19.
20. פרגוסון 1959. ראה גם פישמן 1967 ושיפמן 1998, שהרחיבו את השימוש במונח.
21. לצורכי הדיון שלנו בהמשך חשוב להזכיר שספולסקי (1983) ואחרים הדגישו שיכול להיות גם מצב של טריגלוסיה ויותר, כלומר יותר משתי שפות לקהילה אחת עם שימושים פונקציונליים מגוונים.
22. בעניין זה ראה למשל פרי (תשע"ז) על מכתבי המלצה לעניים שרווחו במאה האחת עשרה בעברית (בניגוד לתקופות מאוחרות יותר, שבהן הם נכתבו בלשונות המקום). מעניינת המסקנה של פרי, שהכתיבה במכתבי ההמלצה הללו איננה חופשית אלא היא משתמשת בנוסחאות קבועות.
23. בעניין הזה מפורסמת עדותו של שלמה אבן פרחון הספרדי מהמאה השתים עשרה על השימושים בדיבור בלשון העברית המופיעה בסוף חיבורו "מחברת הערוך", ובה מתוארים הדברים הללו: "כי לא נהגו בני מקומנו לדבר בלשון הקודש כל כך, מפני שכל המקומות של ארץ ישמעאל לשון אחד יש להן וכל האכסנאין הבאים אליהן יכירו את לשונם לפיכך לא הוצרכו להשתמש בלשון הקדש להיות רגילין בו, אבל כל ארץ אדום משונים לשונותיהם זו מזו וכשיבואו אכסנאין אליהם לא יכירו דבריהם הוצרכו לדבר להם בלשון הקדש לפיכך הם רגילין בו יותר" (פרחון תר"ד, עמ' עה). ראו גם קוגוט (תשל"ו, עמ' 15–16) על עדויות לשימוש בעברית המתועדות בספר חסידים. מעניין לציין תיאור מתקופה מאוחרת יותר המעיד, ככל הנראה, על שימוש בלשון העברית בתקופת הרנסנס מהמאה השש עשרה בדיבור בין יהודים לנוצרים. כך בנימין בן אלנתן מספר על כליאתו בבית הכלא ריפטה ברומא בעשור השישי של המאה השש עשרה, ששם הוא היה כלוא עם איש הקבלה הנוצרי גיום פוסטל, המתואר כמי "שהכיר לדבר עברית"; ראה סקרט 1965; וייס 2016, עמ' 74. בעניינים הללו ראה הרמתי 2000, שסקר בהרחבה עדויות לדיבור עברי בתקופת הביניים. ברם הקושי בדיון שלו הוא שאין הוא מקפיד להבחין בין עדויות מוצקות למיתוסים. אני מודה למירי בר-זיו לוי, שהפנתה אותי לספרו של הרמתי.
24. המונח "לשונות פידג'ין" משמש לציון שפות תקשורת בין קהילות שאין להן לשון משותפת,

אני מבקש לפנות בסעיף הבא לדיון בהשלכותיה של קביעה כי לשון שימשה כלשון ספרותית בהקשר דיגלוסי. עד כה הצגתי רק את הצדדים הסוציו-בלשניים של תופעת הדיגלוסיה, כלומר ההיבטים הפונקציונליים של השימושים בשפות. בדיון הבא נעייני בתופעה לאור ההשלכות הפסיכו-בלשניות שלה; במילים אחרות נבחן את הרכישה של לשון ששימושיה הם ספרותיים. כפי שציינתי לעיל, הדיון הזה יראה גם כיצד המחקרים הפילולוגיים על העברית בתקופת הביניים שלה, מעת שחדלה להיות מדוברת בשלהי העת העתיקה ועד ששבו לדבר בה בשימוש יום-יום בעת החדשה בארץ ישראל, עשויים להיות רלוונטיים לתופעת הדיגלוסיה. לצד זה אצביע על מקבילות בהיסטוריה של הסנסקריט והלטינית בתקופות ששימשו לפונקציות זהות. בנוגע ללטינית, מעת שהפכה ללשון התרבות באירופה בימי הביניים ובהמשך לכך ברנסנס היא שימשה כלשון ספרות המתפקדת במצב דיגלוסי, וכך גם בנוגע לסנסקריט, שככל הנראה בכל שנות התיעוד הספרותי שלה לא הייתה בשימוש כניב לדיבור.²⁵ בסעיף 3 של המאמר אציג את המחקרים הקודמים על הלשון של הזוהר באופן זהה.

2.2 אפיון לשונות ספרות בהקשרן הדיגלוסי: ניתוח לשון הספרות על פי גישת "ניתוח הניגודיות"

כבר במחקר הראשון שבו הציג את התופעה של דיגלוסיה עמד פרגוסון על כך, שכאשר לשונות מצויות בתפוצה העומדת בקריטריונים של דיגלוסיה השפה הגבוהה נרכשת כשפה שנייה.²⁶ באופן טבעי ילד או ילדה נחשפים בראשונה ללשון הדיבור ורק בשלבים מאוחרים יותר הם לומדים את השפה המוגבהת, בוודאי ברמות גבוהות של תקשורת. לפיכך נכון לבחון, כיצד תובנה זו משפיעה על הניתוח של לשונות ספרות לאור הידוע לנו ממחקרים הבוחנים את ייחודיה של רכישה של שפה שנייה.²⁷ לצד זה עלינו גם לעמוד על ההשלכות של העובדה, שבמצב הדיגלוסי של לשון

והן משתמשות בשפה כלשהי עם דקדוק מפושט. לשון ספרות היא שפת התקשורת מלכתחילה למדיום הספרותי, וממילא איננה לשון מפושטת.

25. הובן ב1996 מוקדש למעמדה הסוציו-בלשני של הסנסקריט בכל שנות תיעודה במרחבים הגאוגרפיים השונים.

26. פרגוסון 1959, עמ' 330.

27. ראה למשל הלר (1963), שהרגיש בהקשר של הלטינית את חשיבות ההבחנה בין שפה שלומדים בילדות לשפה שלומדים מטקסטים, וקבע שללמידה של שפה ספרותית יש מאפיינים של רכישת שפה שנייה. בעניין הזה ראו גם את מחקרים של אברהים ואהרון-פרץ (2005), המעיד על כך שיש ללימוד של שפה מוגבהת במצב דיגלוסי מאפיינים זהים לרכישת שפה שנייה. הם הצביעו על כך בהקשר של אזרחי ישראל דוברי הערבית וידעתם את הלשון הספרותית הערבית ביחס לידיעתם את השפה העברית. בהקשר של העברית של ימי הביניים כשפה שנייה ראה גולדנברג 2007, עמ' 650.

ספרות השפה השנייה, הנרכשת, איננה השפה הילידית של קהילה כלשהי, וממילא מי שרוכש אותה נחשף אך ורק לשימושיה כלשון ספרות.

כדי להקל על הדיון אפתח בהצגת הטרמינולוגיה שנשתמש בה בהקשר של רכישת שפה שנייה. בעיסוק ברכישת שפה שנייה, הן מהזווית הפסיכולוגית הן מהזווית הפדגוגית, מבקשים לאפיין את הגורמים האחראים לרמת ההצלחה ברכישה של הידע הלשוני המלא של שפת היעד מתוך הבנה, שרכישה זו איננה זהה לאופן שבו ילד רוכש את שפת אימו, שפתו הראשונה. למעשה מגיל בגרות חסומה הדרך מלהגיע לשליטה מלאה בדקדוק של השפה השנייה. (כלומר הדקדוק של דובר השפה השנייה שונה בהכרח מהדקדוק של דוברי שפת היעד.)

עד לתחילת שנות השבעים של המאה הקודמת מקובל היה להניח, שהמגבלות על לימוד השפה השנייה הן תוצר של הידיעה המלאה והמבוססת של הדקדוק של השפה הראשונה, ובעקבות כך נמנעת הרכישה המלאה של השפה השנייה. ממילא הניחו, שאפשר להסביר את כל הפערים בין השפה השנייה של הרוכש ובין זו של הדוברים הילידים שלה (שפת היעד) בכך שבפועל משתקף בה הדקדוק של השפה הראשונה. העמדה הזאת הוצגה על ידי רוברט לאדו (1957), והגישה כונתה "ניתוח הניגודיות" (contrastive analysis). ההנחה של הגישה הזאת היא, שכל החריגות בדקדוק של רוכשי השפה השנייה מלשונות היעד יכולות להיות מוסברות על פי הידע הנתון לנו מהתחום של "לשונות במגע", שבהן דקדוק של שפה אחת משפיע על הדקדוק של רעותה בשל העובדה שהן בשימוש אצל אותם הדוברים. ואכן מחקריו של ויינרייך (1953) העוסקים בלשונות במגע עמדו במוקד המחקרים הללו. לפי זה השימוש הטבעי במודל של רכישת שפה שנייה בהקשר של דיגלוסיה כרוך בהסברים של השפעת הדקדוק של השפה הראשונה על דקדוק השפה השנייה²⁸ והרחקתו מדקדוק שפת היעד. השפעות מעין אלו מתבטאות בהגייה, בהשתקפות של מבנים תחביריים, וגם כמובן בלקסיקון (שאיילה לקסיקלית ושאיילת משמעות), כלומר ב"העברות" (transfers), גלויות או סמויות, מהשפה הראשונה לשפה השנייה. והטענה היא שכך הם פני הדברים גם במצב הדיגלוסי, שבו השפה הגבוהה נרכשת, כאמור, כשפה שנייה.

על פי המודל הזה רכישה של לשון ספרות, בדומה לרכישה של כל שפה שנייה, היא מצד אחד ניסיון להפנים ולשכפל את הדקדוק של לשון הספרות בכל גילוייה (ולהלן נדון באופיים), אך לצד זה היא שונה מלשון הספרות המקורית (שהיא "שפת היעד" בהקשר הזה) בעקבות דמיונה בתופעות ספציפיות לשפות האם של רוכשיה. לפי זה לימוד המקורות המגוונים של לשון הספרות הן בתחום הדקדוק הן בתחום אוצר המילים מייצר העברות, כלומר חיקוי בצורה או במבנה, עד כדי שליטה ברמה

גבוהה של שפת היעד. אך הלימוד הזה אינו מגיע לשלמות בגלל הנטייה להעביר גם מהשפה הראשונה ולא רק משפת היעד. על פי זה צורה עשויה להיות זהה לשפת המקור הטקסטואלית (שפת היעד), או עשויה היא להישאל מהשפה הראשונה הדבורה (שאינה לקסיקלית). הדמיון לשפה הראשונה עשוי להיות דרך המסומנים (בבואות), הן במילים הן במבנים דקדוקיים, ולהתבטא בדמיון פורמלי (בסדר מילים, התאמה, שימוש ביידוע וכיוצא בהם).

למעשה חלק ניכר מהעיסוק בעברית של ימי הביניים התמקד בנקודה הזאת: באיתור השפעות של השפות במרחב שבו הם נוצרו על העברית הכתובה. אבחנות מעין אלו מצויות בכל רובדי הניתוח של העברית בימי הביניים ובתקופת התחייה.²⁹ בדומה לכך גם בהקשר של הנאו-לטינית הצביעו חוקרים שונים על השפעת לשונות המקום על הלטינית הספרותית.³⁰

ברם כפי שנראה העמדה של "ניתוח הניגודיות" איננה מקובלת עוד במחקר הפסיכו-בלשני. נעבור אפוא להציג את הגישה המקובלת יותר כיום, ובעקבות כך אבקש לבחון מה עשויות להיות ההשלכות בנוגע לחקר לשון הספרות.

2.3 אפיון לשונות ספרות בהקשרן הדיגלוסי: ניתוח לשון הספרות על פי הגישה המציגה התהוות של "שפת הלומד"

בראשית שנות השבעים החלו לפקפק בגישה שהוצגה בניתוח הניגודיות. פיט קורדר התמקד במחקריו ב"טעויות" בדקדוק של רוכשי השפה השנייה במקומות שבהם היא שונה משפת היעד.³¹ הוא עמד על כך שאי אפשר לתלות את כל ההבדלים שבין השפה השנייה הנרכשת לשפת היעד בהעברות מהשפה הראשונה. ממילא

29. ראה בדיונים החשובים על התחביר הפזורים אצל רבין (2000), ולאורך כל הסקירה הרחבה והמקיפה של גולדנברג (2007) לעברית בימי הביניים. לעיון כללי הנוגע ל"עברית המשוערבת" ראה גושן-גוטשטיין 2006. עניין זה חוזר פעמים רבות בעיסוק בלשונו של הרמב"ם, במחקרו המקיף של פינק (1980), וקודם לכן אצל באכר (1914) ובנעט (תרצ"ה), ובאחרונה אצל אריאל (2017) ואצל יעקב בכרך הזה. כך גם במחקריו של אירבך (תשע"ד, ובכרך הזה) המטפלים בלשון התיבונית. ראה גם רבין תשכ"ט על השפעת הגרמנית על מערכת הזמנים של ספר חסידים (והשווה לקוגוט תשמ"א, עמ' 25–30); וכן ריז'יק (בכרך הזה) על השפעת האיטלקית על מגילת אחימעץ. כמו כן ראה שוורץ 2013 על מגעים בין העברית והלטינית והשפעות של הלטינית על העברית בתחום של אוצר המילים. אסלנוב (2013) מציג את הרקע הלשוני שאפשר את המגע הזה ומתאר את הסביבה הדיגלוסית של דוברי הניבים הרומניים הרלוונטיים. וראה גם גורגוני בכרך הזה על תרגום אריסטו לעברית ועל מעברי הידע דרך הערבית לעברית.
30. ראה למשל בנר וטנגסטרם (1977, עמ' 75–85) בדיון על התחביר (במיוחד עמ' 83, על השפעות הגרמנית הדבורה בפיהם של כותבי לטינית). ראה גם לופשטדט 1959, פרק 4; זילקובסקי 1991, עמ' 205–206.
31. ראה בין השאר קורדר 1967, 1971.

חלק מההבדלים צריך לנבוע מסיבות אחרות: או שהם פרי של ידע לשוני מולד או שהם תלויים בתהליך הלמידה וההפנמה של דקדוק השפה השנייה. מחקר מרכזי שהתמודד עם השאלות הללו הופיע במאמר היסוד של לארי סלינקר (1972), שבו הוא פיתח את הרעיון שלמעשה קיימת "שפת הלומד", שהיא בין שתי הלשונות (interlanguage). אומנם שפת הלומד היא בראש ובראשונה ניסיון לשכפל את שפת היעד, אך לצד זה היא גם מושפעת מהדרך שבה היא נלמדת ומהאסטרטגיות של הלימוד והתקשורת בשפה החדשה. לענייננו חשובה ההבחנה שבהליך הרכישה של השפה השנייה מתהווים גם כללי דקדוק חדשים, שמחד גיסא אינם מצויים בשפת היעד, ומאידך גיסא אין הם משקפים דבר מהמצוי בשפה הראשונה של הרוכש. סלינקר אף טען שהרוכש של השפה השנייה מגיע לשלב של התאבנות (fossilized) השפה הנרכשת, וזה מונע ממנו להגיע לרכישה מלאה של שפת היעד, וממילא קיים פער בין השפה השנייה הנרכשת לשפת היעד.

לענייננו חשוב הזיהוי, שהרכישה של שפה שנייה כרוכה גם ב"הכללות-יתר" (over-generalization). הכללות-יתר מצויות כבר בתהליך של רכישת השפה אצל ילדים. כך, למשל, ברכישה של עברית חדשה נתקלים בהכללה הנוגעת לצורת הרבים של שמות עצם ממיזן זכר (ליתר דיוק לשמות עצם שאין להם סימון מובהק של צורת הנקבה): במקום שולחנות ילדים עשויים לרבות בעזרת צורן הרבים בשמות התואר ים ולומר שולחנים. התופעה של הכללות-יתר בהקשר המורפולוגי היא למעשה זיהוי של חוקים מורפולוגיים בעזרת אנלוגיות. מאז דה-סוסייר ובעקבותיו הבלשנים הסטרוקטורליסטים מקובל כי הידע הדקדוקי, לפחות הלקסיקלי-מורפולוגי, נשען על היכולת לזהות אנלוגיות ולהפוך אותן לחלק מהידע הלשוני, וכי זהו רכיב בסיסי ברכישת השפה של ילדים.³² הכללות-יתר, על פי רוב מתארות מצב שבו מיישמים הכללה גם על "יוצאי הדופן". ברם המכניזם של זיהוי "שגוי" של חוק ויישומו גם במקום שהוא נעדר משפת היעד הוא תופעה כללית יותר, שבעקבותיו יכולות אף להיווצר פרדיגמות מורפולוגיות חדשות. כמו כן התופעה של הכללת-יתר חורגת מעבר למורפולוגיה, והיא רלוונטית גם לתחביר.

הגילוי החשוב של סלינקר ואחרים היה שהכללות-יתר מצויות גם בהליך הרכישה של השפה השנייה,³³ בדיוק כפי שהן מצויות ברכישת שפה ראשונה. כלומר גם מבוגר הרוכש את העברית בגיל מבוגר עלול לפתח דקדוק שבעקבותיו צורת הריבוי תהיה שולחנים (ואף עשוי להגיע לשלב התאבנות לכל המשך הדיבור שלו בעברית). למותר גם לציין, שהתופעות הללו הן למעשה שאחראיות גם על השינויים ההיסטוריים הדיאכרוניים המתרחשים בלשונות, שינויים המכונים באופן קלסי אנלוגיות.

32. ראה על כך בר-אשר סיגל 2017ב.

33. ראה למשל קומפניון 1984; טקשימה 1992; ובאופן כללי יותר אצל אליס 1997, פרקים 2–3.

האם התופעה הזאת רלוונטית גם ללשונות ספרות? אני מבקש לטעון, שכשם שבעיסוק ברכישת שפה שנייה נדחתה הגישה שהוצגה ב"ניתוח הניגודיות", שהניחה שהשפה השנייה דומה לשפת היעד למעט השפעות של שפת המקור, והכירו בכך שיש דקדוק שמתהווה ברכישה זו, כך אפשר גם להראות שבמצב הדיגלוסי לשונות ספרות אינן רק חיקוי של לשונות קלסיות עם תקלות בעקבות שפת הדיבור. גם בלשונות הספרות מתחוללים שינויים הכוללים התהוות של דקדוקים חדשים. לפי זה חרף העובדה שבין חוקרי העברית רווחת הדעה, שאנלוגיות המייצרות דקדוק חדש אינן מתרחשות בלשונות שאינן שפות דיבור,³⁴ יש לדחות את ההנחה הזאת, שאיננה מבוססת על נתונים אמפיריים. שכן, כפי שהראו מספר חוקרים בנוגע לעברית, זו הנחה אמפירית שגויה.³⁵ כך גם הוכח בנוגע ללשונות ספרות אחרות,³⁶ וכבר עמדתי על כך בהרחבה בהקשר אחר.³⁷ אנלוגיות אלו הן גילום של אותו המכניזם שמתרחש בתופעה של הכללות-יתר. התופעות הללו מוכרות, כאמור, בהקשר של רכישת שפה שנייה, וחוקרים שונים עמדו על כך שהן נפוצות במיוחד בהקשרים דיגלוסיים.³⁸ לאור זאת אני מבקש לטעון שאחד הדברים המרתקים ביותר במחקר

34. כך למשל סכר סגל (1908, עמ' 654), ששינויים אנלוגיים בלשון חז"ל משמשים ראיה לכך שלשון חז"ל הייתה שפה דבורה. עמדה זו התקבלה בלא עוררין בחקר לשון חז"ל. גולדנברג (2007, עמ' 650–651) אמרה דברים דומים בנוגע לעברית של ימי הביניים, ובגלל חשיבות הדברים אצטט את לשונה: "The linguistic changes of the written language, unlike those of spoken tongue, do not take place of their own accord, through the operation of analogy, leveling, attraction etc..." בהמשך הדברים היא אומרת שהשינויים המשמעותיים מתרחשים מתוך מגע עם לשונות הדיבור.
35. ראה יעקב (תשע"א, תשע"ד), שהצביע על היווצרותם של חוקים מורפולוגיים בעזרת אנלוגיה במסורות תימן שבעל פה ושבתב. כך גם רייזיק (תשע"ב, תשע"ד) בהקשר של הבאת המשנה לדפוס באיטליה. למעשה אפשר לזהות תוכנות מעין אלה גם בספרות קודמת. למשל, רבין (2000, עמ' 89–92) עמד על כך שבעברית של ספרד בימי הביניים יש נטייה לקבוע את המין של שם העצם על פי הסיומת, ושרק שמות עצם שהסתיימו ביחיד עם הסיומת "ה" נחשבו לנקבה. כמו כן הוא עמד על הרחבות של תופעות המצויות בלשון הקדומה, ויצירה של דגמים שבפועל לא היו קיימים קודם לכן (שם, עמ' 168).
36. בנוגע לנאו-לטינית, למשל, הלנדר (2001, עמ' 29–31) הצביע על יצירה של כללים דקדוקיים חדשים, כדוגמת הכללה של המין של שמות נהרות בנטייה הראשונה כזכר, או יצירה של שמות בגנטיב בנטייה החמישית.
37. בר-אשר סיגל בדפוס.
38. בהקשרים של דיגלוסיה הנים על פי רוב בתופעה הקרובה להכללות-יתר, הנתפסת מהזווית הנורמטיבית כתיקוני-יתר (hypercorrections). ראה דה-יקמפ (1972) ודווי (1976) בנוגע לתופעה המדוברת בהקשר של דיגלוסיה. ספרו של בלאו (1970) גרוש בעיונים המצביעים על תופעות זהות בשפות שבהן יש תפוצה דיגלוסית, שבכתיבה של השפה הגבוהה יש תיקוני-יתר הנובעים מפערים בין שפת הדיבור לשפה הגבוהה וניסיון למחוק את הפערים הללו גם במקומות שהתיקונים אינם נדרשים, על פי הדקדוק של השפה הגבוהה. ברם ראה בדיונו בפרק

לשונות ספרות הוא דווקא זיהויים של חוקי דקדוק חדשים, הן חידושים מורפולוגיים הן התהוות של התניות תחביריות חדשות.

אנחנו יכולים אפוא להצביע על נקודה נוספת שבה יש חשיבות רבה לבחינה של המצב הדיגלוסי בלשון ספרות לאור המחקר של רכישת שפה שנייה. כשם שבמחקר של רכישת שפות שניות מדוברות העיון ב"טעויות" חושף מהו הידע הלשוני המיוחד ל"שפת הלומד", הרי שבכוח הזיהוי של מקומות שבהם לשון הספרות שונה משפת המקור לחשוף בפנינו צוהר לידע הלשוני של רוכשי השפה הזאת, שהשתמשו בה במדיום הספרותי. חשוב להדגיש, שבהקשר של לשונות ספרות אנחנו נחשפים למצב שבו השפה כולה מצויה במצב של התאבנות, ואין מי שהידע שלו זהה לסוג הידע הכרוך בשימוש בשפת אם.

בניגוד לחידושים הדקדוקיים שלא עמדו במוקד הדיונים הבלשניים בלשונות הספרות מקובל יותר להבחין בחידושים בתחום של אוצר המילים, כלומר בתופעת הנאולוגיזם.³⁹ בעניין הזה, מהתרשמות כללית, דומני שיש הבדל מסוים בין רכישת שפה שנייה במצב שהיא דבורה ובין מה שמצוי בלשונות ספרות: לא בקלות מייצרים רוכשי שפה שנייה צורות לקסיקליות חדשות בשפתם השנייה. באופן עקרוני הסיבה לכך היא "תחושת הזרות" של הדובר או של הדוברת של השפה השנייה, שאינם רואים עצמם חברים שווים בקהילה הלשונית וממילא אין הם מחשיבים עצמם כבעלי זכות לחדש. תחושה זו נעדרת בסיטואציה הדיגלוסית של לשון הספרות כשפה השנייה. בהקשר הזה לעיתים קרובות המשתמשים חשים תחושת בעלות תרבותית, ולפיכך התופעה של נאולוגיזם נפוצה, ולמעשה היא אף הכרחית לשם שימור רלוונטיות וחדשנות.⁴⁰ ייתכן אפוא, שאנחנו עדים כאן להשפעה של המצב הסוציו-בלשוני (המעמד) על הביצוע הלשוני (היכולת לקחת חלק בהרחבת הלקסיקון).

נסיים ונאמר, שבהקשרים של היצירה החדשה, הן ביצירה הלקסיקלית של חידושי לשון הן בהתהוות של דקדוקים חדשים, מתגלה הידע הלשוני שהיה לכותבי לשונות

הראשון על הבדלים עקרוניים בין התופעה הזאת ובין אנלוגיות ומעתיקי עיצורים סדירים. חרף ההבדלים הללו, כפי שבלאו עצמו עומד על כך, ביסוד הדברים עומד מכניזם קרוב. בהקשר של הסנסקריט ראה לי (1986, עמ' 155–160), שהצביעה על תופעה של תיקוני-יתר.

39. קלאר (תש"ז) מציג עיון כללי בהרחבת הלקסיקון של העברית בימי הביניים. עיסוק ביצירה של עולם לקסיקלי שלם מצוי בעיסוק של צרפתי (תשכ"ח) במונחי המתמטיקה. ראה גם ורטנברג בכרך הזה, ובדיונים השיטתיים של אוירבך (תשע"ד) ושוה (תשע"ז). תופעה זו נפוצה גם בין המשתמשים בנאו-לטינית. כפי שציין הלנדר (2001, עמ' 32–33), עמדות טהרניות המבקשות שלא לחדש דבר גם באוצר מילים חדשות הן נדירות. לשם הנאולוגיזם השתמשו בכתביה הלטינית הן במורפולוגיה הלטינית הן במורפולוגיה היוונית.

40. אני מבקש להודות לדורון יעקב על תרומתו לפיתוח נקודה זו.

הספרות הללו,⁴¹ ידע שאין זה טריוויאלי להבחין בינו ובין הידע הלשוני של רוכשי שפה ילדית.

ברם לצד הדמיון חשוב גם להצביע על מגוון נקודות המבדילות בין הלימוד של השפות הגבוהות כשפת עילית ובין רכישת שפה שנייה רגילה. הבדלים אלו מפגישים שוב בין התופעה הפסיכו-בלשנית של רכישת השפה להקשר הסוציו-בלשני, שלשון הספרות נרכשת וגם נמצאת בשימוש בהקשר של לשון ספרות.

א. ריבוי דקדוקים של שפת היעד הגבוהה: בימי הביניים לומדי העברית והארמית מתוך הספרות הקלסית היו חשופים למקורות טקסטואליים שונים בלשונות הללו,⁴² מקורות מתקופות שונות עם דקדוקים שונים.⁴³ כך לנגד עיניהם של לומדי העברית והארמית עמדו המקרא ותרגומו לארמית, ספרות התנאים הכתובה ברובה עברית, ספרות האמוראים המשלבת את שתי הלשונות, הספרות שנכתבה בימי הביניים עד לזמנם, וזו שנהגה בדיבור ובכתיבה בסביבתם.⁴⁴ במצב עניינים שכזה אין זה מצופה שכל לומדי השפה ידעו להבחין בין המרכיבים השונים המכוננים את הריבוד של השפה לתקופות,⁴⁵ וממילא דקדוקים אלטרנטיביים עשויים להתפתח לאור היחשפות

41. על דרכי יצירת מילים חדשות בהקשר של הלטינית בתקופת ההומניסטיים ועל הידע הלשוני המשתקף מיצירות אלו ראה בנר וטנגסטורם 1977, עמ' 54–58.
42. בהקשר של הארמית ראוי לציין את השינויים שעברו על המקורות מארץ ישראל בכלל, והירושלמי בפרט, בהשפעת הארמית הבבלית (ראה למשל עסיס תש"ע, עמ' ט), ויש יסוד חזק להאמין ששינויים אלו נעשו בשגגה, בהיעדר תשומת לב ומחוסר הכרה של ההבדלים בדקדוק ובאוצר המילים.
43. מעבר לעובדה שגם כל הטקסטים המקוריים עצמם אינם משקפים דקדוק אחיד, והם כשלעצמם משקפים מצב דיגלוסי, הבא לידי ביטוי בגיוון לשוני מורחב. הדיגלוסי המדוברת רלוונטית גם למצב המקורי שבו נתהווה הטקסט וגם למסירתו. ראה על כך בראשר סיגל תשע"ז–תשע"ח.
44. זה למעשה המוקד במחקר החשוב של רבין על העברית של ימי הביניים, שנכתב כעבודת דוקטור בשנת 1943, ולמרבח הצער יצא לאור כספר רק בשנת 2000 (רבין 2000). רבין משווה בין העברית מימי הביניים לעברית של לשון המקרא ולשון חז"ל, ועומד על כך שאחד המאפיינים של העברית בתקופת הביניים הוא שיש לה שני מקורות השפעה.
45. בהקשר של העברית של ימי הביניים השאלה המרכזית שנידונה נגעה למודעות לחלוקה בין לשון המקרא ללשון חכמים, ואפשר ללמוד על כך מההתייחסויות השונות של חכמי ימי הביניים לפערים שבין לשון המקרא ללשון חז"ל. ראה על כך בהרחבה אצל ממזן 2017. כמו כן אפשר ללמוד על המודעות הזאת מניסיונות לשימוש טהרני בלשון המקרא (ראה על כך רבין 2000, עמ' 31–39, ובמאמרו של אלדר בכרך הזה) או משימוש בלשון המקראית לצרכים פואטיים (ריז'ק בכרך הזה; וראה גם רבין 2000, עמ' 74). התייחסות מפורשת לעניין הזה מצויה בהקדמה של הרמב"ם לספרו היד החזקה: שם הוא מסביר שבחר לכתוב בלשון חז"ל ולא בלשון המקרא. ברם בעניין הזה חשוב לציין בדיונו של רבין (שם, עמ' 63–67) על כוונתו של הרמב"ם בבחירה בלשון חז"ל לעומת לשון המקרא, ועד כמה זה חופף לחלוקה המדעית בין הרבדים הללו של השפה העברית (ראה גם יעקב בכרך הזה).

ברמות עצמה שונות לטקסטים שונים ופתרונות שונים למקרים שיש בהם פערים מהותיים בין הדקדוקים השונים של הטקסטים הקלסיים.⁴⁶ מעבר לזאת אנחנו עדים לכך, שלעיתים יש בחירות מושכלות ומודעות של מה "נכנס לדקדוק".⁴⁷

ב. קיומן של לשונות ספרות מקבילות (טריגלוסיה): כמו במקרה של הלטינית והיוונית כך גם במקרה של העברית והארמית מדובר על מצב עניינים שבו יש יותר מלשון ספרות אחת, ובשתייהן מדובר על לשונות בנות אותה משפחת שפות שדקדוקן קרוב באופן יחסי. לאור זאת הדקדוק של האחת עשוי להשפיע על הדקדוק של השנייה. התופעה הזאת ידועה במקרה ההודו-אירופי,⁴⁸ ונכונים הם הדברים גם ביחס שבין הארמית והעברית.⁴⁹

הסכמה שלהלן מסכמת את מה שנאמר בסעיף עד כה בנוגע למקורות של הידע הלשוני, הדקדוקי והלקסיקלי של לשון ספרותית.⁵⁰

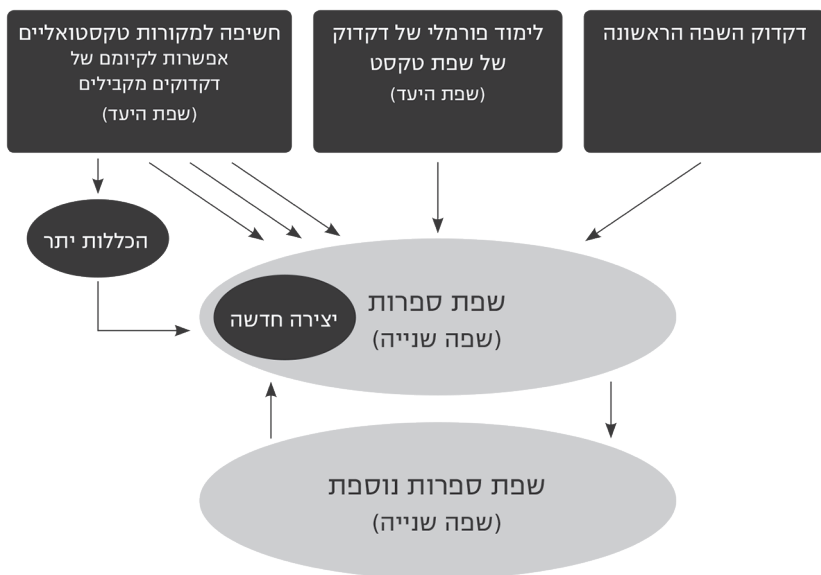
46. ראה למשל בעיון אצל בר-אשר סיגל (תשע"ט-תש"ף) בנוגע לסמנטיקה של אלמלי, שבו אני טוען שבימי הביניים חל מעתק סמנטי כתוצאה של מיוזג בין אילולי הארץ-ישראלי ואלמלי הבבלי.

47. הבחירה בין דקדוקים מתחרים בנוגע לעברית הימי-ביניימית מוזכרת לאורך כל הדיונים אצל רבין 2000. כך גם בדיונים ספציפיים יותר אצל שוה תשע"ז, בנוגע לבחירה שבין לשון המקרא ללשון חז"ל בלשונו של רש"י; ובמחקרו של ריז'יק על מגילת אחימעץ בכרך הזה. דיונים הנוגעים ללקסיקון ולמשקלי השם מצויים גם אצל אורבך תשע"ד, ובחירות לקסיקליות בלשונו של הרמב"ם נידונו אצל באכר 1914; אריאל 2015. תופעה מקבילה מצויה בשפות ספרות נוספות: בנר וטנגסטורם (1977, עמ' 6) סוקרים את ההבדלים בין הסטנדרטים הלשוניים השונים שנקטו ההומניסטים בשאלה אם רק לשונו של קיקרו ראוייה לאימוץ. החלוקה לתקופות והערכתן (golden, silver and copper ages) שיחקה כאן תפקיד מרכזי (שם, עמ' 44).

48. ראה למשל בדיונים של אליוט (1997, עמ' 44-49) על השימוש בזמנים אנליטיים ובצורות רפלקסיביות במקום סביל ועל המבנה התחבירי של שאלות ודיבור עקיף בלטינית הימי-ביניימית. תופעות אלו אינן מצויות בלטינית הקלאסית, והן תוצר של השפעת המבנים המקבילים ביוונית. לדיון מקיף בהשפעות היוונית על הלטינית ראה לופשטדט 1959, פרק 6.

49. כפי שהראו למשל קוק (1986, עמ' 225-248) ואבוררהם (תשע"ג 1, 2) בנוגע להשפעת העברית על הארמית של התרגומים המאוחרים. וראה רבין (2000, עמ' 98-99) על השפעה אפשרית של הארמית על העברית בשימוש בכינויי רמז, וגולדנברג (2007, עמ' 669) על מילים ארמיות בספר חסידים.

50. המוקד של הדיון במאמר הזה הוא ברכישה של שפת היעד (העברית והארמית בימי הביניים), ולפיכך אינני דן כלל בהשפעה של שפת היעד (העברית) על השפה הראשונה – זה למעשה המוקד של מרבית המחקרים בתחום מחקר "לשונות היהודים" ובעיסוק הנפוץ בשאלות של "המרכיב העברית בלשונות היהודים". בעניין הזה ראה עכשיו בר-אשר תשע"ז-תשע"ח על החיות של העברית בתוך לשונות היהודים, וכיצד צורות מתפתחות מבחינה מורפולוגית ומבחינה סמנטית.

על פי התיאור הזה ההבדלים המהותיים בין לשון ספרותית (שנייה) ללשון דיבור (ראשונה) מסתכמים לכאורה בהבדלים הנוגעים לתהליך הרכישה. ברם דומני שהעובדות שנסקרו עד כה מצביעות גם על הבדלים בידע ובשימוש. אין זה מפתיע שהתמונה המורכבת שצוירה לעיל מייצרת חוסר יציבות ותחרות בין דקדוקים מקבילים, ושהתופעה של הגיוון הלשוני, הרווחת בכל לשון,⁵¹ מתעצמת דווקא בלשונות ספרות. דומני שיהיה מעניין לאפיין את סוג הידע הזה בעתיד מבחינה פסיכו-בלשנית, אך עיסוק מן הסוג הזה יהיה מעבר לגבולות של המחקר הנוכחי. לצד העיסוק בדמיון בין רכישה של לשון הספרות לרכישת שפה שנייה צריך גם לעיין באפיונים המיוחדים שבהם נרכשת השפה הגבוהה עצמה. כלומר אני חוזר לייחוד בשימוש של לשון הספרות. בעוד שהמחקר על שפה שנייה מתמקד ברכישת שפה לצורכי תקשורת, אנחנו מתמקדים כאן בשפה שהפונקצייה הסוציו-בלשנית שלה היא שימוש תרבותי-ספרותי.

כאשר עוסקים ברכישה של שפה שנייה מקובל להבחין בין לימוד לרכישה, או בין רכישה מפורשת (explicit) לרכישה משתמעת (implicit).⁵² לחלוקה הזאת יש חשיבות

51. גיוון והטרוגניות לשוניים הפכו להיות נושאים מרכזיים במחקר הסוציו-בלשני מאז המאמר הקלסי של ויינרייך, לבוב והרצוג 1968. ההנחה היא, כפי שניסחה לבוב (1972, עמ' 188): "it is common for a language to have many alternate ways of saying 'the same' thing".
 52. משנות השבעים ועד לשנות התשעים של המאה הקודמת רווחה הגישה של קרשן (1977),

גם בהקשר שלנו. במקרים הקלסיים של דיגלוסיה שטופלו במחקר מדובר על פי רוב במודל של רכישת שפה שנייה שיש בה אלמנט אורייני, ובו לומדים באופן מסודר קרוא וכתוב ואף דקדוק והבעה. כך למשל מדובר בלימוד של הערבית הספרותית. ברם אין הכרח שתמיד כך הם פני הדברים, ובאופן עקרוני השפה הגבוהה, כדרכן של שפות זרות, יכולה להירכש דרך שימוש. השימוש יכול להיות תוצר של חשיפה לדיבור משכיל, אך ככל הנראה לעיתים הוא רק פרי של חשיפה לטקסטים קלסיים.⁵³ על פי זה אנחנו עוסקים בלשונות שהידע שלהן נובע מהספרות, וייעודן אך ורק לשימוש ספרותי.

ככל הנראה כך היו פני הדברים במקרה של העברית והארמית,⁵⁴ וכן בהקשר של שפות קלסיות אחרות שהיו בשימוש אינטלקטואלי ורתי. לדברים הללו עשויות להיות השלכות חשובות, שכן ייתכן שיש סוגים של ידע שסביר שיהיה קיים כתוצר של דרך אחת של רכישת שפה ולא מדרך אחרת. כך למשל קשה לצפות שכל משתמש בעל חוש לשוני יוכל להבחין בין רבדים קדומים שונים של השפה, וממילא רק כותב בעל מודעות לשונית גבוהה עשוי לנקוט טהרנות לשונית המצמצמת לשימוש בלשון של תקופה קלסית אחת ולא של תקופה אחרת.

ובפרסומים רבים אחרים), שהבחין בין "לימוד" (learning) ובין "רכישה" (acquisition). כיום מקובל יותר לחלק בין רכישה מפורשת למשתמעת. בעניין זה ראה את הספרות המצויה אצל אליס 1994; הולסטיגן ואליס 2005; סאנו ולאן 2001; אנדרנינגה ורבושט 2015; וראה סקירה אצל רבושט 2015.

53. ראה דיון על כך בנוגע לסנסקריט אצל הובן (1996, עמ' 178–179), ובמיוחד אצל דשפנדה (1993, עמ' 30–31), המוגיש את העובדה שהסנסקריט נלמדה מהשימוש בה חרף העובדה שהשימוש בה היה לאו דווקא לחיי היום-יום. בדומה לכך טען הלנדר (2001, עמ' 37–38), שמלומדים היו חשופים תדירות ללטינית בתקופת השימוש בנאו-לטינית. הם שמעו אותה בהרצאות, ובילו את יתרת זמנים בקריאה של טקסטים הכתובים בה. לפיכך עיקר הלימוד היה תוצר של חיקוי ולא בהוראה ישירה של דקדוק. במאה השבע עשרה נחשפו הומניסטים שונים ללטינית בצורות שונות. היו שלמדו בעיקר מחיקוי, והיו שלמדו דקדוק באופן שיטתי יותר. ראה על כך אצל בנר וטנגסטורם 1977, עמ' 7–8, ושם גם השוואה למה שהיה מצוי בימי הביניים.

54. אף שהמדקדקים ראו בחכמת הלשון כלי חינוכי, למיטב ידיעתי אין מחקר שבוחן עד כמה השימוש בחיבורים שלהם היה נפוץ בהוראה, ובכלל אין מחקר שהתמקד בהוראת העברית והארמית בימי הביניים. התייחסות מסוימת אפשר למצוא אצל טלמג' (1987), המבחין בין אשכנז לספרד בנוגע לחשיבות ולמקום שייצערו ללימוד הדקדוק במסגרת לימודי המקרא. במידה רבה בעקבותיו אפשר למצוא בדיונים של קנרפוגל (1992) על החינוך היהודי בימי הביניים הערות בנושא והפניות נקודתיות לספרות בנושא; ראה שם, עמ' 79–82. וראה בעניין זה גם עיסוקה של פרוש (תשנ"ז) בהוראת העברית בתקופה מאוחרת יותר. ברם יש סיבות טובות להאמין שהמצב בתקופה המאוחרת יותר משקף מסורת אשכנזית ארוכה של הוראת העברית. (אני מבקש להודות למירי בר-זיו לוי, שהפנתה אותי למאמר הזה). איסוף של מקורות בעניין הזה אפשר למצוא אצל אסף תשי"ד, סעיפים כו–מב, עמ' מ–עג.

עניין נוסף שנוגע לדרך הרכישה של השפה, כפי שמחקרים פסיכולוגיים הראו גם בנוגע לרכישת שפה ראשונה וגם בנוגע לרכישת שפה שנייה, לפחות בשלב ראשוני יש רכישה של ביטויים שלמים בלא שינותחו לרכיביהם (כלומר בלי קומפוזיציונליות). כך למשל אפשר ללמוד לשאול בעברית "מה שלומך" כדרך להבעת עניין בין-אישי בלא שיודעים שהסיומת ך בצירוף מביעה את הכינוי החבור לנוכח, וממילא אין היא זמינה באופן מיידי לרוכש העברית לשימוש עם מילים אחרות. (כלומר הם לא יבינו שצורה מעין ילדך מביעה את הילד שלך.) בהקשר הזה יש חשיבות רבה לנפוצות של הביטוי, והסיכוי שהרוכש או הרוכשת של השפה הראשונה או השנייה ישכפלו את הביטוי משפת היעד גובר ככל שהוא נפוץ יותר.⁵⁵ מטבע הדברים אלו הן תופעות המתרחשות ברכישה משתמעת החשופה לשימושים בשפה. כפי שאראה בהמשך, לדברים הללו עשויות להיות השלכות חשובות גם לניתוח של לשון הספרות. לסיכום של הסעיף הזה, הטענה המרכזית של המאמר הזה היא שמבחינה פסיכוכי-בלשנית אפשר לבחון את הידיעה של לשון ספרות באופן מקביל לידיעה של שפה שנייה, אך יש חשיבות להקשר הסוציו-בלשני של הרכישה: בלשון הספרות לשון היעד נרכשת מחשיפה ללשון של המקורות הטקסטואליים התרבותיים, והייעוד של רכישה זו הוא לשימוש ספרותי – על פי רוב בסוגות כתיבה קרובות, אך לא בהכרח. נעבור כעת לחלקו השלישי של המאמר, שיעסוק במקרה ספציפי של לשון ספרות, הלשון של ספר הזוהר, ובו נבקש ליישם את התובנות מהדיון העקרוני בלשון הספרות בעיון בקורפוס הזה.

3. לשון הזוהר כלשון ספרות

3.1 הארמית של הזוהר

ספר הזוהר הוא מבין היצירות המרכזיות, אם לא המרכזית ביותר, בחוכמת הקבלה היהודית. הספר מציג את עצמו כיצירה שנכתבה סביב רבי שמעון בר-יוחאי, תנא ארץ-ישראלי מהמאה השנייה לספירה. (דרשות מוצגות או כדרשות של רבי שמעון עצמו או של קהילת תלמידיו.) החיבור הזה הופיע לעולם במאה השלוש עשרה בספרד, ורבים ייחסו את יצירתו לר' משה די-לאון.⁵⁶ הדעה המקובלת במחקר כיום היא שאין מדובר בחיבור שנוצר בבת אחת, על ידי סופר מסוים, אלא החיבור

55. ראה בן השאר פיטרס 1983; ארגון וסניידר 2010; הרנגנדס, קוסטה וארגון 2016, ושם הפניה לספרות הענפה בעניין הזה. יש לציין שמחקרים שונים הראו שברכישה מבוגרת של שפה שנייה הרלוונטיות של יחידות גדולות פוחתת (ארגון וכריסטיאנסן 2017). ברם בהקשר של שפת הספרות צריך לזכור שמדובר בהחשפות מוקדמת מרובה לטקסטים הללו. לעיתים קרובות מדובר בחשיפה ושימוש מרכזי כבר מגיל צעיר.

56. כך טען גרשם שלום בסופו של דבר, כפי שמחקריו מסוכמים בספרו (שלום 1941).

הזה הוא תוצר של תהליך ארוך, שבו התגבשו מספר סוגות דומות ובסופו נתהווה הקורפוס הזוהרי. בעשורים האחרונים התקבלה במחקר העמדה שהזוהר הוא למעשה אנתולוגיה של חיבורים שנכתבו בידי סופרים שונים, ובמיוחד שמו לב להבדלים שבין הגוף המרכזי של הזוהר ובין האידרות, מתניתין סבא וכו'.⁵⁷

כאשר אנחנו פונים לשאלת הלשון, מאז גרשם שלום מעסיקות את חוקרי הקבלה שתי שאלות מרכזיות בנוגע לארמית של הזוהר:⁵⁸

1. האם העובדות הלשוניות מהקורפוס הזוהרי עשויות לספק כלים לזיהוי הזמן והמקום שבהם נתחבר הזוהר?
2. האם הלשון של הזוהר היא "מלאכותית"?

הדיונים בשתי השאלות הללו תלויים זה בזה, ובמאמר קודם סקרתי את הדיונים בספרות המחקר שטיפלו בשאלות הללו.⁵⁹ אף טענתי שיש לבחון את לשון הזוהר לאור מאפיינים של לשון ספרות, ובהקשר הזה הצבעתי על תופעות לשון המצביעות על התהוות של דקרוק חדש ועצמאי בלשון הזוהר. המאמר הזה ממשיך את הבריור הזה, ואני מבקש להמשיך ולעיין בשאלה הזאת לאור הדיון על המאפיינים של לשון הספרות כשפה נרכשת שנייה במצב דיגלוסי, שהרחבנו עליו את הדיבור בסעיף הקודם. כפי שטענתי לעיל, אני סבור שהקטגוריה "לשון מלאכותית" איננה מובחנת, וממילא אין לה ערך מבחינה תאורטית.

מחקרו המקיף של קדרי העמיד בסיס חשוב ואיתן למחקר הארמית של הזוהר, ובמיוחד מסקנתו החד-משמעית הזאת: "אומנם נמצא שלשון זו מורכבת מיסודות שונים, אבל נעלה הוא מכל ספק, שיש לה חוקים משלה, גם אם חוקים כפולים הם לפעמים, בהתאם ליסודותיה המרכיבים [...] מתוך השוואה אל המקורות היהודיים נוכל להצביע על המיוחד ועל החידוש בדרכי הלשון שבו".⁶⁰

במשפטים אלה נעוצים כבר מרבית המרכיבים המאפיינים של לשון ספרות שדיברנו עליהם לעיל. אני מבקש כעת לשוב לנקודות שונות ממחקריו של קדרי ולהוסיף בפרטיהן, ואף להוסיף בירורים נוספים ולעיין בהם מזווית המבט של תכונותיה של לשון ספרות. תחילה אראה כיצד בירורים קודמים על לשון הזוהר נוגעים לשאלות הללו, ולאחר מכן אפנה לטפל בהרחבה בשלוש תופעות לשוניות בארמית של הזוהר.

57. ראה ליבס תשמ"ט; אברמס 2013; הנ"ל 2014.

58. חשוב להרגיש שהעניין בלשון הזוהר, גם בעיון המסורתי וגם במחקר האקדמי (וגם במה שביניהם), חתר בראש ובראשונה לפרש את התוכן של הטקסטים הזוהריים. עיונים אלו כללו אף בדיקות של האטימולוגיות של המילים, ועמדו על הקבלות עם הלשונות של החיבורים העבריים והארמיים הקלסיים. בשתי השאלות שהצבתי בגוף הדברים אני מתכוון לעיונים ששמו את הלשון במרכז כאובייקט מחקר עצמאי מעבר להיותה כלי ראשוני בפרויקט ההרמנויטי.

59. בר-אשר סיגל ברפוס. לסקירה מקיפה של שאלות המחקר ראה דמסמה 2018.

60. קדרי תשל"א, עמ' 15.

לפני שאפנה לדיונים הפרטניים אני מבקש להבהיר עניין חשוב לדיון הלשוני. לטעמי לצורך הדיון הנוכחי יש חשיבות מועטה לשאלה בתוך כמה זמן נתעצב הקורפוס הזוהרי, והאם מדובר בלשון של איש אחד או של קהילה לשונית. יש כאן שני היבטים שחשוב להדגיש:

א. גם כאשר חוקרים את הסורית, את הארמית הגלילית או אפילו את האנגלית של דרום אפריקה בת ימינו, מדובר על הכללה המתעלמת מאידיולקטים. המחקרים הללו מבקשים למצוא הכללות שרלוונטיות לקורפוס נחקר, עם התעלמות מגיוונים הרלוונטיים פחות. כך גם במחקר של שפות שניות יש, למשל, מחקרים על רוכשי האנגלית דוברי הספרדית. באותו האופן גם במחקר של לשון ספרות יש ערך לניסיון לאפיין את העברית בימי הביניים על פי הרקע של השפה הראשונה של המשתמשים בה, גם אם מדובר בסופרים וסופרות נבדלים בני תקופות שונים.⁶¹ לפי זה גם במחקר של לשון הזוהר יש ערך לאפיון הלשון שניבטת מהקורפוס באופן גלובלי, ולצורך העניין יש ערך לעבודות המעידות על הכללות שנדמה, לפי שעה, שהן תקפות לקורפוס באופן גורף, גם אם מחבריו אינם בני תקופה אחת או מקום אחד.

ב. אין זה בא לשלול את הערך ממחקר פילולוגי שיוזהה הבדלים בין חלקים שונים של הקורפוס. למעשה מחקר מעין זה יתאפשר ככל שנאפיין מוטיבים לשוניים ייחודיים בלשון הזוהר, וקיומם או היעדרם בטקסטים עשוי לסייע בזיהוי המקורות המרכיבים את הזוהר.

3.2 עיון מחדש בבירורים קודמים על הלשון של הזוהר

אני מבקש להציג תופעות לשוניות שונות שעסקו בהן בחקר הזוהר לאור הסכמה המציגה את האופנים שבהם מתעצבת לשון ספרותית, שדיברנו עליה בסעיף הקודם.

3.2.1 השפעות של השפה הראשונה

המחקר בתחום הזה בלשון של הזוהר מצומצם. למעט הערות ספורות הנוגעות למישור הפונולוגי⁶² רוב הבירורים הנוגעים להשפעה של לשון היום-יום של המחברים מצומצם לתחום אוצר המילים. הדיונים על השתקפות אוצר מילים משפות אחרות נועדו על

61. כך נקטו למשל רבין 2000; גולדנברג 2007.

62. ליבס (תשל"ז, עמ' 291) הציע שקיימת השפעה של הספרדית על הפונולוגיה: ביטול ההבחנה בהגייה בין ח' ובין כ', המשתקף בחילוף המשמעות פלך/פלה; ולטענתו זה אף השפיע על הרעיונות המובעים בזוהר. כך גם בהיווצרות הביטוי הארמי בזוהר קא חזי כבבואה של הביטוי העברי כראוי (כ, קא דומות בצליל; וראוי, חזי בינוני סביל של שורשים במשמעות זהה; ראה כראוי סיגל בדפוס). כדי שבבואה זו תתממש חייבים להניח שמילת היחס כ- והתחילית קא- נהגו אותו הדבר, כלומר היעדר הגייה מיוחדת של העיצורים הנחציים, ככל הנראה אף היא בהשפעת לשונות אירופה.

פי רוב לנסות לאפיין את הזמן והמקום שנתחבר בהם הזוהר.⁶³ ברם לענייננו אין זה חשוב אם בכוח המילים הללו להצביע בוודאות על מקום מסוים או זמן מסוים של החיבור הלשוני. לענייננו חשובה העובדה, שלאוצר המילים של הזוהר חדרו מספר מילים רומאניות.

נקודה נוספת הנוגעת לתחום הלקסיקון היא העובדה, שמושגים פילוסופיים נאו-אפלטוניים מבצבצים בלשון הזוהר. ברם אין ליחס את חדירתם לעברית ללשון הזוהר דווקא. הם משתקפים לעיתים בעברית ולעיתים בתרגום לארמית של התרגומים העבריים המקובלים בעברית של ימי הביניים למונחים הפילוסופיים הללו.⁶⁴ בהמשך הדברים אציע שייתכן שאפשר להצביע על תופעה מסוימת שבה יש השלכות ל"לשון הדיבור".

3.2.2 חוסר אחידות בלשון היעד: ריבוי המקורות

התופעה של חוסר אחידות בלשון היעד עמדה במוקד המחקר של קדרי. לאורך כל הספר, תוך כדי דיון בתופעות הדקדוק המגוונות של הארמית של הזוהר, קדרי מפנה להקבלות בדיאלקטים השונים של הארמית. כפי שהוא עצמו מציין, על פי רוב אי אפשר להכריע בזיהוי המקורות,⁶⁵ הואיל וחוסר אחידות לשונית איננו תכונה המיוחדת

63. לסקירה מקיפה של תולדות העיון ברקע האיברי לזוהר ראה גולדרייך תשמ"ט. כפי שציין גולדרייך, כבר ר' יעקב עמדין במאה ה-18 טען בחיבורו על ספר הזוהר (מטפחת ספרים, פרק ג) לרקע לשוני ספרדי המשתקף בהגיית המילה אשגה בהוראת בית כנסת. (תודה לאבישי בר-אשר, שהפנה אותי למאמר הזה). ליבס (תשל"ז) עסק בכמה מקומות ברקע האיברי וגם הערבי לאוצר המילים בזוהר כעניין פרשני לעצמו (ולא כחלק מהדיון על המיקום ההיסטורי-גאוגרפי של הזוהר). כך למשל הוא טען לשאילה לקסיקלית בבירור על המילים בסיטא (עמ' 135), בוצינא בהוראת 'נשיקה' (עמ' 137, 157), קרדינותא (עמ' 149), מדידו (עמ' 165), גרדיני (עמ' 347), ולבבואות סמנטית בצירוף "אגוזא רקשתא" (עמ' 22) ובהוראה של קשרי (עמ' 400). ליבס אף הציע שיש לבחון את השימוש בפועל העוזר קיים לאור השימוש בפועל הקיום הספרדי (עמ' 366). וראה גם ליבס (תשמ"ט, עמ' 21) על השתקפות של ביטוי לטיני בזוהר. ראוי לציין שמרוז (2012) טוענת לרקע יווני לפרשנות של מילה מסוימת בזוהר, והיא אף מציינת (עמ' 49) שבספרה העתיד לראות אור היא תציג רשימה נוספת של מילים יווניות. לטעמה יש חשיבות רבה לעובדות הללו, שכן עובדות אלו מעידות על כך שהמילים הללו הופיעו כבר בטקסטים מראשית האלף השני בסביבה עם גישה ליוונית, עוד בטרם הגיעו לקסטיליה שבספרד, ושהחיבורים המקוריים הללו הם הבסיס לחיבור של הזוהר.

64. שלום 1941, עמ' 160–165; תשבי תש"ט, עמ' 77–78; קדרי תשל"א, עמ' 148–149. לדיון כללי יותר על ההשפעה של התיבונים על העברית מעבר לטקסטים שתרגמו ראה גולדנברג 2007, עמ' 659.

65. בשנים 2004–2009 חקרה קבוצת מחקר ב־University College of London את לשון הארמית של הזוהר בפרויקט שכותרתו "Later Aramaic: The Literary and Linguistic Context of the Zohar". מטרת הפרויקט הזה הייתה לנסות למקם את הלשון של הזוהר בתוך רצף הכתיבה בארמית בימי הביניים. על פי הדרך שבה הפרויקט הזה הוצג (ראה למשל הצגת הפרויקט אצל

רק לארמית של הזוהר, אלא הוא מאפיין של כל הטקסטים הארמיים היהודיים, ואין סיבה שלא להניח כי הגיוון הלשוני הזה משקף מצב אימננטי של הטקסטים הללו.⁶⁶ ייתכן כמובן שהיו הבדלים ברמות התדירות של הגיוון הלשוני, אם כי מחקר כמותני משווה מעולם לא נערך.

כך למשל הצורות שלהלן מופיעות בהוראת כינוי הרמז של היחיד: דנא (ארמית מקראית), הדין (תרגום אונקלוס) או האי (ארמית בבלית). מילת היחס המבטאת סיבתיות עשויה להיות בדיל (תרגום אונקלוס) לצד בגין (ארמית גלילית), וכינוי השייכות הקלסי דיל+כינוי מופיע לצד רעהו הבבלי דיד+כינוי.⁶⁷ על דרך הכלל ההשפעה המרובה ביותר היא של הארמית הבבלית על לשון הזוהר,⁶⁸ וסביר להניח שאין מדובר בבחירה מושכלת של מחברי הזוהר. מתקבל על הדעת שהנוכחות הבבלית המכרעת היא תוצר של היחשפות מרובה ביותר לניב הזה של הארמית, בשל מרכזיותו של התלמוד הבבלי במסורת הלימוד.⁶⁹ הבחנה זו עשויה גם להצביע על האופן שבו נרכשה הארמית הזוהרית בידי משתמשיה: על פי זה הידע הלשוני הוא פרי של שימוש ולא לימוד של ידע דקדוקי ישיר, וממילא הבחירה בדקדוק מסוים איננה בהכרח בחירה מושכלת.⁷⁰

רפורט-אלברט וקוסמן 2006 וסיכומו אצל דמסמה 2018) הוא נועד לבסס טענה הפוכה מזו של שלום וקדרי, ולהראות שאין מדובר בניב תלוש בתולדותיה של הארמית. ברם בסופו של דבר מבחינה מתודולוגית יש דמיון רב בין המחקרים הללו. רוב העיסוק בפרויקט שלהם מבקש לאתר את המקבילות הדקדוקיות של הארמית של הזוהר בספרויות ארמיות קודמות ובנות התקופה, וכך, כמו אצל קדרי, הם בעיקר מצביעים על הזיקות השונות והמקבילות של הארמית של הזוהר לניבים שונים של הארמית לתקופותיה. מתודה של השוואה של רכיבים לשוניים בין קורפוסים וזיהוי הזוהר ביניהם נקט גם קוק (בדפוס) בדיונו בשאלה, עד כמה הארמית של הזוהר קרובה ללשון הארמית הספרותית המאוחרת.

66. ראה על כך בבראשר סיגל תשע"ז–תשע"ח.

67. קדרי תשל"א, עמ' 141–143.

68. שם, עמ' 15.

69. בנוגע לחשיפה ולשימוש בארמית הגלילית, מעבר למקורות הארץ-ישראלים הקלסיים (התלמוד הירושלמי והמדרשים כדוגמת בראשית רבה וויקרא רבה) חשוב לתת את הדעת על מקורות ארץ-ישראליים אחרים שחכמים באירופה היו חשופים אליהם, כדוגמת הפיוטים. בעניין זה ראה בהרחבה מאמרו של גרנט בכרך הזה. כך למשל בולט השימוש במילות החיבור כגון ד' והשימוש בשורש חמ"י, הנזכרים בפיוטים. החשיבות היא בכך שפיוטים אלו עמדו כמודל לחיקוי בכתביה של הפיוטים הארץ-ישראליים. המחקרים שהשוו את לשון הפיוט לארמית הספרותית המאוחרת כמעט שלא טיפלו בהשוואה הזאת (למעט סמליק 2011).

70. ככל הנראה כך הם פני הדברים גם בנוגע לעברית של תקופת הביניים. על פי זה מתקבל על הדעת שנכון יהיה לתלות את הקרבה הגדולה של הלשון הזאת ללשון חז"ל יותר מאשר ללשון המקרא בתהליך הרכישה של העברית ולא דווקא בבחירה אידאולוגית. לאור זאת הקשרים שבהם רואים בחירה בטהרנות מקראית עשויים ללמד אותנו על אידאולוגיה לשונית. וראה לעיל הערה 47.

לדברים הללו השלכה נוספת. כפי שצוין לעיל, כמו בלימוד של כל לשון (גם שפה ראשונה וגם שנייה) לעיתים קרובות ביטויים נלמדים בלי ניתוח פנימי של רכיביהם (היעדר קומפוזיציונליות), וייתכן אימוץ של ביטויים שלמים בלי הפנמה של הדקדוק המלא שלהם. כך חורג הביטוי "הוה אמינא" בדקדוקו (הפועל הו"י קפוא, והנטייה היא של הבינוני),⁷¹ והשימוש באידך שמור לביטויים קפואים כגון "פתח אידך ואמר" ו"אידך גיסא".⁷² כפי שראינו, בהקשר הזה יש חשיבות רבה לרמת התפוצה הרחבה של מבעים מסוימים שאליהם חשופים הרוכשים של השפה. להלן אראה, שחשוב לשים לב בהסבר תופעות לשוניות בארמית של הזוהר להקשרים ולביטויים שהם מופיעים בהם, ולבחינה של התפוצה של התופעה במקורות של שפת היעד (בהקשר שלנו בתלמוד הבבלי).

3.2.3 השפעה של לשון ספרות נוספת

גם בעניין הזה טיפל קדרי בהרחבה, ועמד על השפעות העברית על הארמית של הזוהר.⁷³ על פי רוב ההשפעות הללו מתממשות כבבואות לקסיקליות, כלומר ביטויים עבריים המובעים בעזרת המקבילות הלקסיקליות שלהן בארמית.⁷⁴ אך לצד זה מוצאים שימושים חריגים בצורות מורפולוגיות מקראיות, כגון השימוש בו' ההיפוך,⁷⁵ וצורות מקור עבריות.⁷⁶

3.2.4 חידושים בלשון הזוהר

העיסוק בחידושי המילים של הזוהר נפוץ לרוב,⁷⁷ אך העיסוק בחידוש בענייני דקדוק מצומצם מאוד. רק במספר מקומות הצביע קדרי על חידושים דקדוקיים בלשון הזוהר, ובדיונים הללו על פי רוב אין הצעה של הסבר דיאכרוני לאופנים שבהם נוצרו החידושים הללו. אעבור כעת לטפל בשלושה עניינים לשוניים שבהם יש ייחוד בלשון הארמית של הזוהר, ולהציע הסבר להתהוותם של חוקי הדקדוק הללו. בדיונים אלה נשלים את הצגת האפיונים של הארמית של הזוהר כלשון ספרות לאור הדיונים שלנו בסעיף הקודם.

מעבר לכך, כפי שהראיתי בהרחבה בדיון על הביטוי הזוהרי "קא חזי",⁷⁸ פעמים רבות אין לתלות את החידוש של הארמית של הזוהר בגורם אחד בלבד, אלא בשילובם

71. ראה על כך בהרחבה בר-אשר סיגל 2017א, עמ' 24.

72. ראה על כך בר-אשר סיגל ברפוס.

73. ראה גם דמסמה (2018) על השפעות העברית על הארמית של הזוהר (דיון על Hebraism).

74. קדרי תשל"א, עמ' 147–150.

75. שם, עמ' 81.

76. שם, עמ' 47.

77. ראה בין השאר קדרי תשל"א, עמ' 56–58. ליבס תשל"ז למעשה מוקדש לזה, וכך גם במחקרים רבים אחרים.

78. בר-אשר סיגל ברפוס.

של כמה גורמים. כך למשל בכיטוי המדובר אפשר להבין את היווצרותו, לצד רעהו "קא יאות", כתוצר של שילוב התחילית קא מהארמית הבבלית (בהגייה שאיננה מבחינה בין העיצור הנחצי המסומן באות ק' ובין העיצור המצוין בכ' דגושה) בכבואה לקסיקלית של הכיטוי העברית כראוי. כך נראה גם בדיונים שלהלן, שסיבות שונות מצטרפות יחד להסבר התהוויות חדשות בארמית של הזוהר.

4. שלושה בירורים בלשון הזוהר

בסעיף הזה אני מבקש לדון בשלוש תופעות בארמית של הזוהר לאור הדיונים הקודמים שלנו. בסעיף הראשון (4.1) אבחן נושא דקדוקי שבו הארמית של הזוהר איננה דומה לארמית של הארמית הבבלית או של שאר המקורות הרבניים, ואנסה להבין מדוע דווקא בתופעה הלשונית הזאת אימצה הארמית של הזוהר מודל מקראי. בשני הסעיפים האחרים אבחן יצירות חדשות בדקדוק של הזוהר: בסעיף 4.2 אבחן חידוש מורפולוגי בארמית של הזוהר, ובסעיף 4.3 אבקש לטפל בחידוש בתחביר השלילה בארמית זו.

4.1 האסטרטגיה השמנית להבעת הדדיות

בהיסטוריה של הארמית מוצאים מספר דגמים להבעת הדדיות באסטרטגיה השמנית.⁷⁹

חזרה על הכינוי הרומז

1. א. וְאַרְכָּתָהּ דָּא לְדָא נְקָשָׁן (דניאל ה 6)

הדגם הזה מצוי בארמית המקראית, ובהמשך נסקור את תפוצתו בניבי הארמית האחרים.

חזרה על המספר חד/חדא

ב. ואינון פליגין חדא על חדא (ירושלמי ערלה א, ה)

הדגם הזה הופיע ככל הנראה לראשונה בקומראן, והוא נפוץ בארמית הגלילית ובסורית.

איחוד פונטי של המצוי בדגם השני, ויצירת ביטוי אנפורי יחיד חדדי/הדדי

g. i ומללון-הוּו עם חדדי (פשיטתא |סורית|, לוקס ד 36)

ii היכא דנשקי ארעא ורקיעא הדדי (בבלי בבא בתרא עד ע"א)

iii קשו לכו קראי אהדדי (בבלי ברכות י ע"א)

הדגם הזה ושרידיו מצויים בכל הדיאלקטים המזרחיים המאוחרים והחדשים. לענייננו

⁷⁹ . לאפיון האסטרטגיה השמנית להבעת הדדיות בשפות ולהתפתחויות ההיסטוריות המצויות בדגמים הללו תוך התמקדות בשפות השמיות ראה בר-אשר סיגל 2014א. לדיון בדגמים המצויים בהיסטוריה של הארמית ראה הנ"ל 2014ב.

חשוב שהשימוש בהדדי נפוץ בתלמוד הבבלי, ושכניב הבבלי אין שימוש בצורות הפרודות חד/חדא.

דגם ג שונה בתחביר מדגמים א, ב: בעוד שבשני הדגמים הראשונים משמשים שני כינויים נפרדים להבעת ההדריות (two-unit construction), ומילות היחס נעוצות ביניהן (כגון "חדא על חדא", "חדא לחדא") בדגם ג יש שימוש בכינוי אחד (one-unit construction), ומילות היחס מופיעות לפניו (כגון אהדדי, להדדי). בארמית של הזוהר נפוץ לרוב השימוש בדגם הראשון, בצירופים מעין "דא לדא", "דא בדא" ו"דא עם דא". כך למשל בדוגמאות הללו:

2. א. עד הכא מתחברן דרגין ומתחברן דא בדא לאשתלמא דא עם דא למהוי כלהו חד, כלא דקא חזי (זוהר כרך א [בראשית], בראשית, מה ע"א)
- ב. דהא יוסף ויהודה עד לא אתקריבו דא עם דא לא הוה שלמא (שם, ויגש, רח ע"א)
- ג. בשעתא דברא קודשא בריך הוא לאדם הראשון דכר ונוקבא אתבריאו והווי תרווייהו דא עם דא קשורא נוקבא לאחורא ודכורא לקמא עד דנסר לון קודשא בריך הוא (זוהר כרך ב [שמות], פקודי, רלא ע"א)

השימוש בדגם השני מצוי פעמים ספורות, והוא מופיע על פי רוב רק בצירוף "חד בחד"⁸⁰:

3. אמר נתערב חד בחד ואנן נחריב עלמא (זוהר כרך ג [ויקרא], אחרי מות סב ע"ב)

לסיום יש שימוש מועט בצורה הבבלית הדדי:⁸¹

4. וברוך דלא מתפרשי מהדדי דכד מתחברין כחדא אקרי באר מים חיים (זוהר כרך א [בראשית], ויצא, קסד ע"א)

כמעט כל המקרים הם שימוש אידיומטי של הביטוי (קראי) קשיין אהדדי, המצוי פעמים רבות בתלמוד הבבלי בתיאור של סתירה בין פסוקים:

5. קראי קשיין אהדדי (כרך א [בראשית], לך לך, צה ע"ב).

כלומר יש כאן פעם נוספת אימוץ של משפט באופן מלא.

תופעה מעניינת אחרת מוצאים בהשמטות הזוהר:⁸²

80. במקום אחד מצאתי "חד מחד": "דלא מתפרשן תדירא חד מחד" (זוהר כרך ג [ויקרא], אחרי מות, סא ע"ב).
81. חשוב לזכור שאין לכלול בספירת הדוגמאות את המקרים (הספורים גם כן) שבהם מופיע הצירוף "בהדי הדדי" – שהוראתו היא תואר הפועל האסוציאטיבי יחד.
82. לענייננו כל מה שנכתב בניב הזוהרי סביב היווצרות הזוהר רלוונטי לדיון הלשוני בסוג הלשון הזה. למעשה לסוג המחקר הזה, שבו איננו מתעניינים בלשונן של דמויות מסוימות אלא בידע

6. תמניא דרגין כלילן בהאי קרא ארבע מנהון דמיין אהרדי תרין מנהון דמיין אהרדי ותרין אחרנין דמיין אהרדי, ארבע דמיין אהרדי אינון גפן שורקה היינו גפן היינו שורקה דמנהון נפקין ענבים ומנהון מתעביד חמרא דאקרי יין וכלהו רזא חדא ומשרשא חד נפקין ונגדין, ותרין דמיין אהרדי עירה אתונו היינו עירה היינו אתונו ורזא חדא נינהו (זוהר השמטות כרך א [בראשית], רנה ע"ב)

הצירוף דמיין אהרדי דורש עיון. השורש דמ"י מצריך את מילת היחס ל-, וכך אנחנו מוצאים במספר מקומות בתלמוד הבבלי:

7. כישראל דמיין להרדי בחד ביתא (בבלי ברכות ו ע"א).

דומה אפוא, שמחבר הקטע המדובר מהזוהר לא הפנים שהצורה אהרדי מורכבת משני חלקים, א- ('על') הרדי (כינוי אנפורי השקול ל"זה-זה"). וממילא הוא פירש את הרדי בצירופים כגון "קשיין אהרדי" כתואר הפועל המציין הדדיות, וכך הוא השתמש בו גם עם השורש דמ"י. חשוב לציין, ששיבוש מעין זה מצוי לרוב אצל ראשוני אשכנז וספרד על התלמוד הבבלי,⁸³ וייתכן שהעובדה ש"קשיין אהרדי" ו"דמיין אהרדי" הפוכים זה לזה במשמעות שיחקה תפקיד כלשהו.⁸⁴ שגגה דומה התרחשה גם בבית הרפוס של וילנא. ראה את החילופים הללו בין עדי הנוסח בתלמוד הבבלי ליבמות כה ע"א:

8. M95: אכתי מידמי התם בעל והכ' בועל א"ל הכא אמור רבנן לא יכנוס ואם כנס יוציא

דפוס פיזורו: ואכתימדימי התם בעל והכ' בועל א"ל הכא אמור רבנן לא יכנוס ואם כנס יוציא

○²: [ואכתי מי דמין] הת' בעל הכ' בועל (ואמור רבנ' לא יכניס הכ' מוציא) א"ל שפיר דמו להרדי

לשוני בתקופה שהארמית לא הייתה בשימוש בדיבור, כל החומרים שווי ערך, ואפילו שינויים שנעשו בהבאה של הזוהר לרפוס.

83. ראה בין השאר רש"י – "דרמו אהרדי" (קידושין יט ע"ב); תוספות רי"ד – "דהא לא דמו אהרדי" (קידושין נח ע"א); חידושי הרמב"ן – "היכא דשוו עסקי אהרדי, ודמי אהרדי" (בבא בתרא כב ע"א); חידושי הרשב"א – "כיון דמיין אהרדי, ותרוייהו לא חזו לדירה מטלטלין זה מזה" (עירובין צ ע"א); חידושי הריטב"א – "דהא לא דמו אהרדי" (קידושין ג ע"ב); חידושי הר"ן – "משמע דמיין אהרדי" (שבת מה ע"א); יד רמ"ה – "וכן כולהו לא דמו אהרדי כלל" (סנהדרין סג ע"ב). ברם יש לציין שכמעט אצל כל המפרשים הללו מוצאים גם את הביטוי "דמי/דמו להרדי", וממילא קשה לדעת אם חוסר העקיבות הוא בלשון המקור או בלשון המסירה. כפי שהציע לי דורון יעקב.

84.

V³: [ואכתי מי דמי] (התם בעל הוציאה הכא ב[ו]על הוציאה) התם בועל הכא בעל הכא אמור רבנן לא יכנוס ואם כנס מוציא
 Mo¹: [ואכתי מי דמי] הכא בעל הכא בועל הכא אמור רבנן לא אכנוס והכא אמור רבנן לא יכנוס ואם כנס מוציא
 מוסקבה גינצבורג 1017: ואכתי מי דמי התם ב[ו]על הכא ב[ו]על התם אסו'
 רבנן לא יכנוס ואם כנס מוציא
 דפוס וילנא: ואכתי מי דמי הכא בעל והתם בועל א"ל שפיר דמי אהרדי הכא אמור רבנן לא יכנוס ואם כנס יוציא

בסוגיה המדוברת יש שתי מסורות בעדי הנוסח לתשובת הגמרא. בלי להיכנס לפרטים אנחנו רואים שבדפוס וילנא ביקשו לשלב את שתי המסורות, אלא שבהוספה הזאת חל שיבוש, ובמקום "דמו להרדי", המופיע בכתב יד אוקספורד, מופיע הביטוי "דמי אהרדי", שאינו מתאים לדקדוק הבבלי. אנחנו רואים כאן הקבלה נוספת בין "שיבוש" שחל בארמית בספרות הזוהרית ובין "שיבוש" שהתרחש בהעברת המסורת של התלמוד הבבלי, ושמצוי גם בלשונות הראשונים באירופה; שיבוש המשקף חוסר הפנמה של המבנה הדקדוקי הבבלי המקורי, ותמורתו יש ניתוח מחדש (reanalysis) של כינוי כתואר הפועל. בשולי הדברים אעיר, שאף בעברית החדשה בלשון הספרות מוצאים שימוש באהרדי כתואר הפועל.

נחזור כעת לדגם הנפוץ בארמית של הזוהר שיש בו חזרה של כינוי הרמז, ואני מבקש לנסות להבין מדוע בתופעה הזאת לא השתרש הדגם הבבלי. כאמור, הדגם שהזוהר נוקט מצוי באופן מוחלט רק בארמית המקראית, ויש עדויות ספורות לשימוש בו בהיסטוריה של הארמית.⁸⁵ מעניין לציין, שאנחנו מוצאים שימוש בו במיוחד ליהונתן.⁸⁶ לכאורה אפשר לראות בכך דוגמה לאימוץ של הדגם המקראי הקלסי בארמית של הזוהר. ברם דומני שחשוב לתת את הדעת לשני עניינים נוספים:

1. דגם א הוא למעשה המבנה הארמי המקביל לדגם העברי הנפוץ שיש בו חזרה על הכינויים הרומזים זה-זה / זו-זו / אלו-אלו. זה הדגם המובהק של לשון חז"ל,⁸⁷ והוא הדגם המרכזי שהיה בשימוש בלשון הרבנית של ימי הביניים.⁸⁸ לאור זאת ייתכן,

85. מוראוקה (2011, עמ' 42) מציין לשימוש בקומראן, ושטארל (תשע"ג, עמ' 42) בארמית השומרנית. יש גם מקרים בודדים בירושלמי (יבמות י, ו, ובהקשר דומה כבא מציעא ב, ה) ובאיכה רבה (א, מו).

86. לבמדבר כא 14.

87. מקרים בודדים מופיעים כבר בלשון המקרא. בלשון חז"ל זה הדגם המרכזי. ראה על כך בר-אשר סיגל 2012.

88. ראוי לציין שבעברית של משה די-לאון זה הדגם המשמש להבעת ההרדיות. כך למשל בחיבורו

שמה שנראה במבט ראשון כבחירה של דגם מדיאלקט ארמי קלסי ראוי להיחשב דווקא כהשפעה של לשון הספרות השנייה שהייתה בשימוש – העברית.

2. אפשר להסביר את העובדה שהדגם הבבלי עם הצורה האנפורית הדדי לא אומץ בכך שהוא כרוך בדקדוק שונה. כפי שציינתי לעיל בדגם הזה יש רק כינוי אחד, ומילות היחס מופיעות לפניו. דגם מעין זה אינו מצוי בעברית, ואף לא בשפות שיכלו להיות לשון המקור של הזוהר. (בערבית יש חזרה על بعض ומילת היחס בין שתי התמניות; בכל הדיאלקטים הרומאניים בחצי האי האיברי יש שימוש בשני הכינויים הנפוצים בלשונות הרומאניות *otro* ו-*uno* בגלגוליהם השונים, ומילת היחס מופיעה ביניהם.) לפי זה ייתכן שהיעדר שימוש בדגם עם כינוי אחד בשפה הראשונה של הכותבים בארמית של הזוהר ובלשון הספרות הדומיננטית מנע את אימוץ הדגם הבבלי הנפוץ בשפת היעד המרכזית (הארמית הבבליה).

הדיון הזה הראה לנו כיצד לעיתים שלושת סוגי השיקולים – (1) בחירה של דגם מבין הדגמים בלשונות היעד; (2) מגע עם לשון ספרות דומיננטית נוספת; (3) הדקדוק של השפה הראשונה – משתלבים יחד בהסבר של המצוי בדקדוק הלשון הספרותית של הארמית של הזוהר. אעבור כעת לשתי תופעות לשוניות שמשתקף בהן חידוש בלשון של הזוהר ביחס לכל הניבים הארמיים הקדומים.

4.2 יצירה של נטייה בעקבות אנלוגיה⁸⁹

נטיית גוף ראשון עבר בארמית בכניין קל בדיאלקטים השונים היא קטלי(ת)/קטלת. תמורת הצורות הללו אנחנו מוצאים בארמית של הזוהר בכניין קל את הצורה הזוהר לצורת הכינוי, קטילנא. ובאופן נרחב יותר אנחנו מוצאים, שסיומת נא גם בכניינים הגזורים הפכה לציין את המדבר בצורות העבר: אקטלנא, אתקטילנא. כך אנחנו מוצאים את הצורות המתועדות האלה:

9. רמיזנא, אשכחנא, אתעבידנא, אתעסקנא

קדרי כבר עמד על התופעה וציין שמדובר בחידוש של הלשון של הזוהר, אך הוא תיאר אותה כשימוש בכינוי במקום צורת עבר.⁹⁰ תיאור זה אינו מדויק, שכן

ספר שקל הקדש. הדגם הזה מופיע, לדוגמה במשפטים האלה: "הם למודים להלוך ולתת זה ררך לזה ומקום זה לזה"; "שבעה מיני זהב יש בעולם והם משונים ומשובחים זה מזה"; "יש שמות באור משונים זו מזו". בעברית התיבנית, וכן בכמה חיבורים עצמאיים מהתקופה, מצוי גם דגם שהוא בבואה לדגם הערבי, ובו יש חזרה על המילה קצת/מקצת. ראה על כך רבין 2000, עמ' 104–105, ובמאמרו של אירבך בכרך הזה.

89. כירוד קרוב מצוי ברובו אצל בר-אשר סיגל בדפוס, אך מפאת חשיבותו לדיון הנוכחי, ובשל פרטים שונים שהוספתי כאן, אני שב ועוסק בו.

90. קדרי תשל"א, עמ' 40–41.

הוא נכון רק בבניין קל; בשאר הבניינים הבסיס של הבינוניי ושל צורת העבר שונה.⁹¹

ממבט ראשון אפשר לומר שמדובר בתופעה שיש לה תקדימים בארמית הגלילית וגם בארמית הבבלית. אך כפי שנראה אין זה מדויק, וזהו למעשה חידוש שיטתי בארמית של הזוהר. דלמן ציין, שבארמית הגלילית מוצאים צורות עבר בנטיית המדבר עם הסיומת -נא בשורש הו"י.⁹² למעשה במקורות המהימנים מהארמית הגלילית רק הצורה הוינא מופיעה בשורש הזה, והצורה הוית נעדרת לחלוטין. הצורה הוינא מופיעה לעיתים נדירות גם בארמית הבבלית במקום הצורות הרגילות הוואי והוית(י).⁹³ ברם בכל המקומות שבהן הצורה הוינא מופיעה בתלמוד הבבלי היא מצויה רק בחלק מכתבי היד ונעדרת מן האחרים, כפי שאפשר לראות בדוגמה הזאת ממסכת כתובות (קג ע"א):

V ³ .10	א"ל עד האידנא הוה טחין גבך
	טח"נ (part. m. sg.); הו"י (past 3 m. sg.)
V ¹⁶	א"ל עד האידנא הוינא טחין גבך
	טח"נ (part. m. sg.); הו"י (past 1 c. sg.)
M	עד האידנא הוה טחינא גבך השת' הב (<..> אגר ריחייא
	טח"ג (part. 1 c. sg.); הו"י (past 3 m. sg.)

הדוגמה הזאת היא מקרה של מבנה פריפרסטי עם צורות בינוני. בדקדוק הסדיר של הארמית הבבלית (במיוחד בגוף ראשון יחיד) הנטייה מצויה רק בצורת הבינוני, והשורש הו"י מופיע בצורה הקפואה הוה.⁹⁴

במספר קטן של מקומות מופיעה צורת עבר בגוף מדבר עם הסיומת -נא, כפי שראינו בלשון הזוהר.⁹⁵ ברם גם בתופעה הזאת חשוב לעיין בכל עדי הנוסח של המקרים הללו; ועיון מעמיק מלמד אותנו שאין הם משקפים את הלשון המקורית, אלא הם מעידים על שינויים מקומיים שחלו בכתבי היד. כך למשל במשפט הזה ממסכת תענית (ט ע"א):

91. יש מקום לשער שהגיתוח של קדרי נובע מהעובדה שבבניינים הגזורים אנחנו פוגשים לא פעם צורות עבר במקומות שבהם אנחנו מצפים לצורות בינוני (ראה שם, עמ' 48).
92. דלמן 1894, עמ' 266. וראה גם את הבירור המקיף של לונד (1987) על הצורה הזאת. לסקירת הספרות על התופעה ראה סוקולוף 1990, עמ' 161.
93. בר-אשר סיגל 2016, עמ' 173–174.
94. שם, עמ' 184–186; הנ"ל 2017א, עמ' 17–25.
95. ראה למשל קארה תשמ"ד, עמ' 143.

לא איצטריכנא לך צ"כ (T-stem.PST.1CSG)	He .11
לא הוה צריכנא לך צ"כ (G-stem.PTCP.1CSG)	L
לא הוה צריכנא לך צ"כ (G-stem.PTCP.1CSG)	M2
א הוה צריכנא לך צ"כ (G-stem.PTCP.1CSG)	V17
ל' צריכנא לך צ"כ (G-stem.PTCP.1CSG)	M
לא איצטריכי לך צ"כ (T-stem.PST.1CSG)	O
לא איצטריכי לך צ"כ (T-stem.PST.1CSG)	T-S NS 329.1011 קיימברידג'

כ"י הרצוג (He) הוא היחיד שמופיעה בו הצורה **איצטריכנא**, כלומר צורת עבר עם סיומת **נא** בנטיית המדבר. כל שאר כתבי היד מתחלקים לשתי קבוצות. בקבוצה האחת מופיע הדגם הפרפרסטי עם צורת הבינוני ובו הסיומת **נא** הרגילה (**צריכנא**), ובשנייה צורת העבר הצפויה בגוף הראשון היחיד (**איצטריכי**). לאור הממצאים הללו אין לשער שהמצוי בכ"י הרצוג משקף את הצורה המקורית. ייתכן שהוא מייצג מיזוג בין שתי המסורות, או שמשקף בו דקדוק ימי-ביניים אחר, מעין זה שמצוי בלשון הזוהר.⁹⁶ במיוחד מעניין שדווקא הצורה הזאת חוזרת בהקשרים שונים בגלגולי המסורות הבבליים, וייתכן שאף משתקפת בלשונות של רב האי גאון.⁹⁷

96. ראה בר-אשר סיגל 2017א בנוגע לתופעות מעין אלו.

97. בנוסף על כתב היד התימני למסכת סנהדרין הצורה הזאת מתועדת גם בסוכה (י ע"א), מופיעה בכ"י אוקספורד (1-84) [2677], e.51 (Bodleian Library), ובכ"י בית המדרש לרבנים (218 [EMC 270]), ונעדרת משאר כתבי היד שמצויה בהם הצורה **איצטריכנא**, המתאימה יותר להקשר. (ראה גם וייסברג תשע"ח, עמ' 144). הצורה הזאת מצויה גם בנוסח של רבנו חננאל בן חושאל למסכת יומא (פד ע"א), המצוי בכ"י וטיקן 126, כתב יד אשכנזי המתוארך לסוף המאה השלוש עשרה: "ואי איצטריכנא מאי"; אך בכל כתבי היד של הבבלי מופיעה צורת בינוני (או בבניין קל **צריכנא** או בבניין אתפעל **מצטריכנא**). לענייננו מעניינת ההופעה אצל רב האי גאון (תשובות, קסל) המצויה בכ"י ברלין 160, המתוארך למאה האחת עשרה באשכנז, סמוך למותו של רב האי, ושם מופיעה הצורה גם במשפט הזה: "**ודאיצטריכנא** לאדכוריה כולהי הני טריאתא דרב נחמ". ראוי לציין, שבספר השטרות של רב האי מופיעה הצורה הארמית הצפויה **איצריכית** פעמיים בשטר כג, וקשה לדעת אם הצורה המופיעה בתשובות מקורית היא או שמה נשתבשה מייד בהעברת התשובה. מכל מקום לענייננו חשוב לשים לב לכך שצורת המדברים בצורות כתיבותיה השונות **איצריכנא/איצטריכנא/איצטריכין** נפוצה מאוד בשימוש אצל רב האי גאון,

לאור הדברים הללו דומה שאפשר להכריע, שהמעטק קטלית < קטילנא, המצוי בזוהר, לא התרחש באופן סדיר קודם לכן באחד מהניבים הקדומים יותר של הארמית, וממילא הצורות שבזוהר אינן משקפות העברה מניב ארמי קודם (לשון היעד), אלא חידוש שחל בלשון של הזוהר. על פי זה אנחנו נדרשים לספק הסבר דיאכרוני לשינוי הזה. נוכל להציע שלושה הסברים אפשריים לתופעה.

1. הכללת-יתר של התופעה המצויה בארמית הגלילית, שהצורה המצויה רק בשורש הו"י (הוינא) הפכה לנטייה של כל צורות המדובר בעבר. (וייתכן גם שמשוהו מעין זה התרחש בארמית הבבלית או במסירתה עם הצורה איצטרכינא קודם לזוהר, וגם היא יכולה להיות מקור להרחבה).

2. קריאה לא נכונה של צורות בינוני בבניין קל כצורות עבר (שאינן בהן תחילית מ-בבינוני),⁹⁸ ובעקבותיה ניתוח-מחדש של הסיומת -נא כציינן גוף ראשון יחיד בעבר, ובאנלוגיה מעבר לכל שאר הבניינים.

3. אנלוגיה לצורות גוף השני – התפתחות שבה נוצרה הכללה של דקדוק חדש, כמו אנלוגיה קלסית, והיא פרי של אנלוגיה בעקבות צורת הבינוני. כדי להבין את האנלוגיה חשוב לציין, שלארמית של הזוהר יש נטייה שלמה של הבינוני כמו לארמית הבבלית. לאור זאת אפשר להציע את האנלוגיה הזאת לצורת גוף השני: כשם שבגוף השני אין הבדל בין נטיית הבינוני לנטיית העבר כך גם בגוף ראשון התבטל הניגוד הזה, כפי שמראה הסכמה הזאת:⁹⁹

(במקום קטיילית) קטילנא → ? : קטילנא :: קטיילת : קטלת

חשוב לציין שתופעה זוהי מוכרת לנו בהיסטוריה של הארמית, שכן בארמית המזרחית המאוחרת, גם בסורית וגם בארמית הבבלית, היא התרחשה בצורת המדברים:

(במקום קטלון) קטלנן → ? : קטלינן :: קטלתון : קטליתון

על פי האפשרויות הראשונה והשלישית אין מדובר בצורות בינוני שהתפרשו כצורות עבר, אלא בצורות עבר שהשתנתה הנטייה שלהן. בנוגע לתנועת התמטית של הפועל (/e/) המשתקפת בכתיבה ביו"ד חשוב לציין, שזו התנועה התמטית הנפוצה בארמית של הזוהר.¹⁰⁰

וייתכן שזו הסיבה או לשיבוש בכתיב או לשינוי לשוני מקורי בלשונו של רב האי עצמו. כמו כן מעניינת העובדה, שכתשובה נוספת מתקופת הגאונים המצויה במאגרים מופיעה הצורה אצריכנא. אני מבקש להודות לדורון יעקב, שהעמידני על שתי ההופעות מלשון הגאונים. על ניצנים בלשון הגאונים של תופעות המצויות בלשון הזוהר עמדתי במקום אחר (בר-אשר סיגל 2017א, עמ' 19 הערה 40).

98. זו למעשה הדרך שבה רוב הקוראים המסורתיים של התלמוד מנתחים את הצורות הללו בימינו.

99. קארה (תשמ"ד, עמ' 145) הציע הסבר דומה לצורות בתלמוד הבבלי.

100. קדרי תשל"א, עמ' 38.

לפי שלושת ההסברים הללו מדובר כאן בשינוי שחל בארמית של הזוהר ביחס לשפת היעד (הניבים הקלסיים של הארמית) ברמה המורפולוגית. שינויים אלו אינם משקפים השפעה של העברית, ובוודאי אין הם יכולים להיות מושפעים מלשון הדיבור. לאור זאת אנחנו מדברים על חוק דקדוקי חדש שנתהווה בארמית הספרותית ובא לידי ביטוי בלשון הזוהר. שינוי שיטתי זה, שהוא למעשה "טעות" ברכישה, מעיד על קיומה של מערכת דקדוקית עצמאית חדשה בהקשר של הארמית הספרותית של הזוהר.

4.3 מילת השלילה "לאו"

בארמית של הזוהר, כמו בארמית הבבלית, משמשות זו לצד זו שתי מילות שלילה: לא ולא. ברם, כפי שנראה, ההבדלים בדקדוק בשימוש שלהן משמעותיים. אפתח בסיכום קצר של הדקדוק בכל אחד מהקורפוסים, ולאחר מכן אפנה לענות על השאלה כיצד נתהווה הדקדוק של הארמית של הזוהר.

4.3.1 הבדלים בין "לא" ל"לאו" בארמית הבבלית

במחקרים קודמים¹⁰¹ עסקתי בהבדלים התחביריים והסמנטיים שבין שתי מילות השלילה בארמית הבבלית, ואסתפק כאן בסיכום קצר של הממצאים. במישור התחבירי מילת השלילה לא מופיעה סמוך לפועל או לפרדיקט הראשי של המשפט במשפטים שמנניים, והפועל מופיע לקראת סוף המשפט בדרך כלל. לעומת זאת לאו מופיעה קודם לכן במשפט, או בתחילתו ממש או בסמוך לראשית המשפט, ואינה תלויה במקומו של הפרדיקט הראשי במשפט. כך אפשר להבחין בדוגמות האלה:

12. א. ורב נחמן מאי טעמא לא אמר כרב יהודה (פסחים מג ע"א)

ב. טבא לא הוי בישא (ברכות כט ע"א)

ג. לאו עכברא גנב אלא חורא גנב (ערכין ל ע"א)¹⁰²

שלזינגר¹⁰³ וסוקולוף¹⁰⁴ סברו שהתפוצה התחבירית תלויה בקטגוריה הלקסיקלית של מה שמופיע אחרי מילה השלילה: לא לפני פועל, לא לפני שם. כפי שכבר הראיתי במקום אחר החלוקה הזאת איננה נכונה, והדוגמאות הללו יעידו על כך:

לפני פעלים

13. א. אנא לא אמרי לך (גיטין נו ע"ב)

ב. לאו אמרי לך (מועד קטן יח ע"ב)

101. בראשר סיגל 2015; בראשר סיגל תשע"ז.

102. כך בכתבי היד O^4 , L^1 , וטיקן 119 ו- V^{10} ; בכ"י M מופיעה לא.

103. שלזינגר 1928, עמ' 143–153.

104. סוקולוף 2002, עמ' 615–616.

לפני שמות

14. א. כל דיין דמתקרי לדין לא שמיה דיין (בבא בתרא נח ע"א)
 ב. כל דיינא דלא דאין כי האי דינא לאו דיינא הוא (בבא מציעא לו ע"ב)

לפני שמות תואר

15. א. משחא נפיש פסידיה. אבל חמרא דלא נפיש פסידיה... (מועד קטן יב ע"א)
 ב. אטו ההוא גברא לאו יהודאה הוא (עבודה זרה עו ע"ב)

ברם חרף העובדה שההכללה של שלזינגר ושל סוקולוף איננה מדויקת חשוב לשים לב לעובדה שההכללה זו נכונה ברוב המקרים. לדברים הללו תהיינה השלכות על הדיון בלשון הזוהר שנעסוק בו בהמשך.

במקום ההתניה התחבירית ששלזינגר וסוקולוף בעקבותיו הציעו טענתי שהבחירה בין מילות השלילה מותנית בסמנטיקה: לא היא מילת השלילה הבלתי מסומנת, ואילו הסביבות שלא מופיעה בהן הן המסומנות. לשם כך נאפיין את הסביבות שבהן לאו מופיעה. אפשר לזהות חמש סביבות שבהן לאו מופיעה, וכפי שיתבהר להלן אלו הן סביבות שבהן השלילה היא חיצונית (מן ההיבט הסמנטי):

שאלות רטוריות שליליות

16. א. לאו בהא קא מפלגי (בבא מציעא כז ע"ב)
 ב. ולא חמרא הוא (יומא עו ע"ב)¹⁰⁵

כרישה של תנאי בטל

17. אי לאו גמירנא כסיפתון (הוריות יג ע"ב)¹⁰⁶

שלילת משפטים חיוביים שנאמרו באותו ההקשר קודם לכן

18. דמר סבר ככרמלית דמיא ומר סבר לאו ככרמלית דמיא (שבת ג ע"ב)

שלילה של קדם-הנחה המצויה בהקשר

לענייננו בקדם-הנחה הכוונה לידע מסוים שהדובר מניח שידוע ומוקבל כאמיתי לנמענים:

19. לאו עכברא גנב אלא חורא גנב (ערכין ל ע"א)

105. כך בכתבי היד M¹, L, M¹, בכתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק 1623/2 (EMC 271), E¹, אוקספורד 23, Opp. Add. fol. 18, ובזאנו Archivio Storico Comunale Fr. ebr. 18; בכ"י M מופיעה לא.

106. כך בכ"י P¹. בכ"י M מופיעה גרסה אחרת של המשפט.

כתשובות שלילית למענה

20. א"ל. אית לך נכסי בקפוטקיא. א"ל. לאו. (ברכות נו ע"ב)

הסביבות הללו נחלקות לשתי קבוצות. בראשונה נכללים השאלות הרטוריות והתנאים הבטלים, ובשנייה שלילת משפטים חיוביים שנאמרו באותו ההקשר קודם לכן, שלילה של קדם-הנחה המצויה בהקשר ותשובות למענה. הקבוצה הראשונה מתאפיינת בכך שמצב העניינים האמיתי הוא היפוך של מה שמובע בפסוקית. במילים אחרות, שאלה רטורית טוענת להתרחשות השלילה של מה ששואלים עליו, ואילו תנאי בטל מתאר מצב עניינים שבו אין מתקיים מה שהתרחש באמת. הקבוצה השנייה היא הכחשה של מה שנתפס כאמיתי בנקודת הזמן שבה המבע נאמר, או שלילה של האפשרות שזה אמיתי (בתשובה למענה). במאמר קודם¹⁰⁷ הרחבתי באפיון של חמשת ההקשרים הללו, והסברתי מדוע השלילה בהם מתאפיינת כשלילה חיצונית (שינוי ערך האמת של ההיגד כולו) ולא כשלילה פנימית (הענקת תכונה שלילית לנושא).

4.3.2 הברדלים בין "לא" ל"לאו" בארמית של הזוהר

במקרים רבים מילת השלילה לאו מופיעה בארמית של הזוהר באותן הסביבות שבהן היא מופיעה בארמית הבבליית.¹⁰⁸

שאלה רטורית¹⁰⁹

21. א. וכי שאר שבטין לאו בנוי אינון?! (זוהר כרך א [בראשית], ויחי, רכב ע"א)
 ב. וכי שאר יומין לאו אינון דיליה?! (זוהר כרך ב [שמות], שמות, יט ע"ב)

רישה של תנאי בטל

22. א. ואי לאו הוי (בגין) מלחא לא יכיל עלמא למסבל מרידא (זוהר כרך א [בראשית], ויחי, רמא ע"ב)
 ב. אי לאו דקדישא הוא וקדושה דמריה עליה לא סליק ריחא קדישא הכי (זוהר כרך ב [שמות], בשלח, מד ע"א)

הביטוי לאו הכי שגור בזוהר עשרות פעמים (85), והוא לעולם בא לשלול את מה שמוצע קודם לכן. הוא גם נפוץ מאוד בארמית של התלמוד הבבלי, ולמעשה מדובר כאן בהעתקה של משפט בבלי, בהקשר דומה.

107. בר-אשר סיגל 2015.

108. הבדיקה נערכה בעזרת פרויקט השו"ת. כיוון שמדובר פה בתופעה עם דוגמות רבות אני נשען על הממצאים הללו. בפרויקט השו"ת מופיעות 1863 דוגמאות עם לאו. 188 דוגמות מופיעות בצירוף (ר/ו)אי לאו, ו-258 בצירוף "לאו הכי". ועוד נספרו כ-20 מקרים של שאלות רטוריות.

109. ראה גם קרדי תשל"א, עמ' 121.

תשובה למענה

23. רבי יוסי ורבי יצחק הוו אזלי באורחא אמר רבי יוסי ההוא באר דחמא יעקב וחמא משה אי דא הוה ההוא בירא דחפר אברהם ויצחק א"ל לאו (זוהר כרך ב [שמות], שמות, יב ע"ב)

וכך גם באפשרות שמוזכרת ונרחיית בעזרת השלילה:

24. אי תימא דחדו הוא למלאך המות כד קטיל בני נשא, לאו (זוהר כרך ג [במדבר], שלח לך, קעב ע"ב)

לצד ההקבלה הזאת בין הדקדוק של הזוהר לדקדוק של התלמוד הבבלי התחדש כלל שימושי בארמית של הזוהר: שימוש במילית לאו לשלילה של משפט שמני (או ליתר דיוק משפט שאיננו פועלי, והבינוני, על פי רוב, בכלל מערכת הפועל).¹¹⁰

25. א. דלאו אנן זכאין למנדע ליה (זוהר כרך א [בראשית], וירא, קיח ע"א)
- ב. דהא לאו ברשותיה קיימא (זוהר כרך א [בראשית], ויגש, רז ע"ב)
- ג. כמה דלית יומם בלא ליליא ולא או איהו שלים אלא דא עם דא (זוהר כרך ב [שמות], בשלח מז ע"א)
- ד. אמרי ליה לאו אנת מאינון דקא אתיין מסטרא דימינא דאתכפייא מחובייהו ולא או אנת מאינון דחבו למלכא (זוהר כרך ג [ויקרא], שמיני, לז ע"א)
- ה. עאל בתחומא דלאו דיליה (זוהר כרך ג [במדבר], בלק, דף רו ע"ב)

כך גם במשפטי קיום:¹¹¹

26. א. דהא עמא קדישא לאו תמן (זוהר ב [שמות], תרומה, קמא ע"א)
- ב. כל בית הכנסת דלאו ביה חלונות לאו אתר לצלאה ביה (זוהר כרך ב [שמות], פקודי, רנא ע"א)
- ג. האי היכלא איהו סתימו דלאו ביה דיוקנא ממש ולית גופא כלל (זוהר כרך ב [שמות], פקודי, רנח ע"ב)

מה המקור לחידוש בדקדוק של הארמית של הזוהר? קשה להתעלם מההשוואה למצוי בעברית, שבה שלילת המשפט השמני נעשית בעזרת מילת שלילה מיוחדת, אין, המשמשת גם לשלילה של משפטי קיום.¹¹² בהקשר הזה אי אפשר לתלות

110. קדרי (תשל"א, עמ' 119) עמד על כך, אך אין בדבריו השוואה לארמית הבבלית, ואף לא הסביר את המקור לכך.

111. השימוש הזה מופיע לצד השימוש בלית, השולל את משפטי הקיום עם ציין הקיום אית.

112. חשוב לציין שמחברים רבים בלשון ימי הביניים שימרו את החלוקה העברית הקלסית בין שלילה של משפטים שמניים ומשפטי קיום ובין שלילה של פעלים נטויים. ראה רבין (2000, עמ' 127–129), שאף ציין שלעיתים ההקפדה חמורה יותר מאשר בלשון המקרא ובלשון חז"ל.

זאת בהשפעה של לשון הדיבור, שכן בדיאלקטים הספרדיים מילת השלילה *no* הסטנדרטית משמשת גם לשלילת האוגר במשפטים שמניים, וכך גם בג'ודזמו.¹¹³ ברם לא רק ההקבלה לעברית היא שהשפיעה על היווצרות החוק הדקדוקי הזה. כפי שראינו לעיל, השימוש המרובה בארמית של הזוהר בלאו הוא דווקא בהקשרים שבהם הוא מופיע בארמית הבבלית.¹¹⁴ עובדה זו מחזקת את ההשערה, שמילת השלילה לאו נכנסה לשימוש בארמית של הזוהר בהשפעה ישירה של המצוי בארמית הבבלית. סביר להניח כי, כפי שראינו בהקשרים אחרים, התהליך הזה החל בהעברה של הדגם במלואו בהקשרים זהים לאלו שמצויים בתלמוד הבבלי (כשאלות רטוריות, ברישה של תנאי בטל ובצירוף לאו הכי).

לאור זאת מתקבל על הדעת שיש חשיבות רבה לעובדה, שצוינה לעיל, שגם בארמית הבבלית, על פי רוב מילת השלילה לאו מופיעה בסמוך לשמות עצם. מעבר לכך, מרבית המשפטים הם משפטים שמניים. לפי זה ייתכן שנוצרה כאן הכללה על בסיס דוגמאות רבות מהתלמוד הבבלי, הכללה שחפפה גם למצוי בדקדוק של לשון הספרות האחרת שהייתה בשימוש, העברית, ומתוך כך נתהווה כלל דקדוקי חדש בארמית של הזוהר.

בדוגמה הזאת, וכפי שראינו לעיל בבירור שערךנו לעיל בנוגע לכינויי ההדריות, אנחנו רואים שהתהוות הדקדוק בלשון הספרות יכולה להיות מושפעת מגורמים שונים, המצטרפים יחד לעיצוב כללים דקדוקיים שיש בהם העברה מדקדוק אחד לדקדוק אחר, וגם להתהוות של כללי דקדוק חדשים.

5. דברי סיכום

במאמר הזה ביקשתי להציג דרך חדשה לעיון בלשון של הזוהר. המטרה הייתה לנסות להבין את הידע הלשוני שאפשר למחברי הזוהר לייצר טקסט ארמי שכזה. לאור זאת

בדיקה של לשונו של משה די-לאון בספר שקל הקדש מעידה, שבדקדוק העברי שלו ההתניה הדקדוקית נשתמרה באופן חד. מעניין לציין, שכרוב המקרים בעברית של משה די-לאון אין או צורותיו הנטיות (אינו, אינם) מופיע לפני בינוני. לעומת זאת בארמית של הזוהר לפני בינוני נטוי על פי רוב (לא תמיד) מופיע לא. בלי להניח שמדובר באותו המחבר דווקא, אלא לפחות באותה סביבה תרבותית לשונית, העובדה הזאת מעידה על ההבדל בצורות בין השפות, שכן בארמית הזוהרית, בעקבות הארמית של התלמוד הבבלי, הבינוני הפך שותף מלא במערכת הפועל, והוא מופיע עם צורות נטיות. לאו מופיע בספר שקל הקדש כמו בשימושו העבריים ("והענין הזה אינו נכון בעיני כי איני אומר אם מקבל טומאה ואם לאו").

113. בונים תש"ס, עמ' 92–93.

114. בחלק מהמקרים מדובר במשפטים דומים שמופיעים בתלמוד הבבלי בהקשרים שהפרגמטיקה מחייבת שלילה חיצונית. כך למשל 25 (ב) מקביל למה שמופיע בתלמוד הבבלי ובלשון הגאונים "לאו ברשותיה קאיי/קאים".

התייחסתי ללשון הזוהר כדוגמה של לשון ספרות, ולשם כך חקרתי את המאפיינים של הידע הלשוני הבא לידי ביטוי ביצירה ספרותית בלשוניות שכל הווייתן ספרותית. לשם כך ביקשתי למזג את הידע שנרכש במחקר הפילולוגי על שפות שהפונקצייה החברתית שלהן היא על פי רוב ספרותית עם הידע הפסיכו-בלשני על הרכישה של שפות שניות. הטענה המרכזית היא שאפשר לחקור את לשון הספרות באותו האופן שבו לומדים שפות אחרות, כל עוד מביאים בחשבון התאמות הנוגעות להקשר השימושי שבו השפות הללו נרכשות ואת הערוצים שמשמשים בהם. החידוש המרכזי במאמר הוא במעקב אחרי הדרכים שבהן מתהווים פרטים חדשים בדקדוק של השפות הללו, על פי הדגמים של תהליכים דומים המתרחשים ברכישה של שפה שנייה.

קיצורים

- אבורדהם תשע"ג = א' אבורדהם, "המרכיב העברי באוצר המילים של תרגומי המגילות (חלק ראשון)", לשוננו עה (תשע"ג), עמ' 165–190
- אבורדהם תשע"ג = א' אבורדהם, "המרכיב העברי באוצר המילים של תרגומי המגילות (חלק שני)", לשוננו עה (תשע"ג), עמ' 403–423
- R. Ibrahim & J. Aharon-Peretz, "Is Literary = 2005 Arabic a Second Language for Native Arab Speakers? Evidence from Semantic Priming Study", *Journal of Psycholinguistic Research* 35 (2005), pp. 51–70
- D. Abrams, *Kabbalistic Manuscript and Textual Theory*², = 2013 אברמס
Jerusalem & Los Angeles 2013
- D. Abrams, "The 'Zohar' as Palimpsest: Dismantling = 2014 the Literary Constructs of Kabbalistic Classic and the Turn to the Hermeneutics of Textual Archaeology", *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts* 29 (2014), pp. 59–60
- אוירבך תשע"ד = ב' אוירבך, דרכי התרגום של ר' יהודה אבן-תיבון: לשאלת הנוסח והלקסיקון בתרגומו לספר "תורת חובות הלכות" לר' בחיי אבן-פקודה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, תשע"ד
- A.G. Elliott, "A Brief Introduction to Medieval Latin Grammar", = 1997 אליוט
in K.P. Harrington (ed.), *Medieval Latin*², revised by J. Pucci, Chicago 1997, pp. 1–51
- N.C. Ellis, *Implicit and Explicit Learning of Languages*, London = 1994 אליס
1994
- R. Ellis, *Second Language Acquisition*, Oxford 1997 = 1997 אליס

- S. Andringa & P. Rebuschat, "New Directions in = 2015 אנדרינגה ורבושט the Study of Implicit and Explicit Learning: An Introduction", *Studies in Second Language Acquisition* 37, 2 (2015), pp. 185–196
- C. Aslanov, "From Latin into Hebrew through the Romance = 2013 אסלנוב Vernaculars", in G. Veltri (ed.), *Latin-into-Hebrew: Texts and Studies*, vol. 1: *Studies*, Leiden & Boston 2013, pp. 69–83
- אסף תשי"ד = ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, א, תל אביב תשי"ד
- C. Ariel, "Usage of Biblical Vocabulary in *Mishneh Torah* = 2015 אריאל (The Code of Maimonides)", *Iberia Judaica* 7 (2015), pp. 127–140
- C. Ariel, "Deviations from Mishnaic Hebrew Syntax in = 2017 אריאל *Mishneh Torah* Due to the Influence of Arabic: Subordination or Intentional Usage?", *Topics in Cognitive Science* 9 (2017), pp. 621–636
- I. Arnon & M.H. Christiansen, "The Role of = 2017 ארנון וכריסטיאנסן Multiword Building Blocks in Explaining L1–L2 Differences: Special Issue on Multiword Units in Language", *Topics in Cognitive Science* 9 (2017), pp. 621–636
- I. Arnon & N. Snider, "More than Words: Frequency = 2010 ארנון וסניידר Effects for Multi-word Phrases", *Journal of Memory and Language* 62 (2010), pp. 67–82
- W. Bacher, "Zum sprachlichen Charakter des Mischne Thora", = 1914 באכר *Moses ben Maimon: Sein Leben, seine Werke und sein Einfluss*, ed. W. Bacher et al., vol. 2, Leipzig 1914, pp. 280–305
- בונים תש"ס = ד"מ בונים, לשון ג'ודזמו: מבוא ללשונם של היהודים הספרדים באמפריה העות'מאנית, ירושלים תש"ס
- J. Blau, *On Pseudo-Corrections in Some Semitic Languages*, = 1970 בלאו Jerusalem 1970
- בן-חיים תשמ"ה = ז' בן-חיים, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 3–25
- בנעט תרצ"ה = ד"צ בנעט, "לטרמינולוגיה הפילוסופית של הרמב"ם", תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 254–284
- M. Benner & E. Tengström, *On the Interpretation of = 1977 בנר וטנגסטורם Learned Neo-Latin: An Explorative Study Based on Some Texts from Sweden (1611–1716)*, Göteborg 1977
- בר-אשר תשע"ז–תשע"ה = מ' בר-אשר, "העברית כלשון חיה בתוך לשונות היהודים", כרמילים יג (תשע"ז–תשע"ח), עמ' 9–26

- בר-אשר ואחרים תשמ"ג = מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג
- E.A. Bar-Asher Siegal, "Diachronic Syntactic Studies in = 2012 בר-אשר סיגל Hebrew Pronominal Reciprocal Constructions", in C. Miller & Z. Zevit (eds.), *Diachrony in Biblical Hebrew*, Winona Lake 2012, pp. 209–244
- E.A. Bar-Asher Siegal, "Notes on the History of = 2014 בר-אשר סיגל Reciprocal NP-Strategies in Semitic Languages in a Typological Perspective", *Diachronica* 31 (2014), pp. 337–378
- E.A. Bar-Asher Siegal, "Reciprocal NP-Strategies = 2014 בר-אשר סיגל in Jewish Dialects of Near Eastern Neo-Aramaic in Light of Parallel Semitic Constructions", *Journal of Jewish Languages* 2 (2014), pp. 49–77
- E.A. Bar-Asher Siegal, "The Case for External Sentential = 2015 בר-אשר סיגל Negation: Evidence from Jewish Babylonian Aramaic", *Linguistics* 53 (2015), pp. 1031–1078
- E.A. Bar-Asher Siegal, *Introduction to the Grammar = 2016 בר-אשר סיגל of Jewish Babylonian Aramaic²*, Münster 2016
- E.A. Bar-Asher Siegal, "Can the Grammar of = 2017 בר-אשר סיגל Babylonian Aramaic be Used in Evaluating the Language of the Zohar, and If So, How?", *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts* 37 (2017), pp. 17–28
- E.A. Bar-Asher Siegal, "The Pursuit of Science: = 2017 בר-אשר סיגל A Study in Saussure's Philosophy of Science through the Lens of a Historical Discussion", *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 27 (2017), pp. 253–290
- בר-אשר סיגל תשע"ז = א"א בר-אשר סיגל, "אין מיש: הערות על היווצרותן של מילות שלילה בשפות השמיות", לשוננו עט (תשע"ז), עמ' 44–63
- בר-אשר סיגל תשע"ז–תשע"ח = א"א בר-אשר סיגל, "מחקר פילולוגי עם אילוץ סוציו-בלשניים: עיונים מתודולוגיים בשחזורן של שפות עתיקות", כרמילים יג (תשע"ז–תשע"ח), עמ' 176–199
- בר-אשר סיגל תשע"ט–תש"ף = אליצור בר-אשר סיגל, "ההיסטוריה של המיליות אילולי ואלמלי – חלק א: דיאכרוניה לשונית", לשוננו פא (תשע"ט), עמ' 95–115; חלק ב, לשוננו פב (תש"ף), עמ' 60–78
- E.A. Bar-Asher Siegal, "Are Literary Languages = בר-אשר סיגל ברפוס Artificial? The Case of the Aramaic of the Zohar", *Aramaic Studies* (in press)

- E.A. Bar-Asher Siegal & A. Koller (eds.), *Studies in Mishnaic Hebrew and Related Fields: Proceedings of the Yale Symposium on Mishnaic, May 2014, New Haven & Jerusalem 2017*
 ברויאר תשנ"ט = 'י ברויאר, "הרכיב העברי בארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 23–80
- L. Gottlieb, "Composition of Targums after the Decline of Aramaic as a Spoken Language", *Aramaic Studies* 12 (2014), pp. 1–8
 גוטליב 2014 = "Composition of Targums after the Decline of Aramaic as a Spoken Language", *Aramaic Studies* 12 (2014), pp. 1–8
- E. Goldenberg, "Hebrew Language. Medieval", *Encyclopedia Judaica*², vol. 8, Detroit 2007, pp. 650–671
 גולדנברג 2007 = "Hebrew Language. Medieval", *Encyclopedia Judaica*², vol. 8, Detroit 2007, pp. 650–671
- גולדרייך תשמ"ט = ע' גולדרייך, "לעז' איברי בפרגמנט בלתי ידוע של בעל תיקוני הזוהר", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח (תשמ"ט), עמ' 89–121
 גושן-גוטשטיין 2006 = מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, ערכו והתקינו ש' אסיף וא' מלמד, ירושלים 2006
 דבליצקי תשע"ד = ב' דבליצקי, תלמוד מסכת עדויות למהר"ש סיריליאנו, ירושלים תשע"ד
- D. de Camp, "Hypercorrection and Rule Generalization", *Language in Society* 1 (1972), pp. 87–90
 דה קמפ 1972 = "Hypercorrection and Rule Generalization", *Language in Society* 1 (1972), pp. 87–90
- P. Davy, *Étude sociolinguistique du phénomène d'hypercorrection dans le français parlé en Guadeloupe*, PhD dissertation, Université de Tours, 1976
 דווי 1976 = *Étude sociolinguistique du phénomène d'hypercorrection dans le français parlé en Guadeloupe*, PhD dissertation, Université de Tours, 1976
- G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch: nach den Idiomen des palästinischen Talmud und Midrasch, des Onkelostargum (cod. Socini 84) und der jerusalemischen Targume zum Pentateuch*, Leipzig 1894
 דלמן 1894 = *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch: nach den Idiomen des palästinischen Talmud und Midrasch, des Onkelostargum (cod. Socini 84) und der jerusalemischen Targume zum Pentateuch*, Leipzig 1894
- A. Damsma, *The Targumic Toseftot to Ezekiel*, Leiden & Boston 2012
 דמסמה 2012 = *The Targumic Toseftot to Ezekiel*, Leiden & Boston 2012
- A. Damsma, "The Aramaic of the Zohar: The Status Quaestionis", in L.O. Kahn (ed.), *Jewish Languages in Historical Perspective* (IJS Studies in Judaica), Leiden 2018, pp. 9–38
 דמסמה 2018 = "The Aramaic of the Zohar: The Status Quaestionis", in L.O. Kahn (ed.), *Jewish Languages in Historical Perspective* (IJS Studies in Judaica), Leiden 2018, pp. 9–38
- דן תשס"ח = ב' דן, התרגום הארמי לתהלים: תיאור מורפולוגי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח
 דשפנדה 1993 = M.M. Deshpande, *Sanskrit & Parakirit: Sociolinguistics Issues*, Delhi 1993
- J.E.M. Houben, "Socio-Linguistic Attitudes Reflected in the Hebrew Bible", *Journal of Semitic Studies* 31 (1996), pp. 1–18
 הובן 1996 = "Socio-Linguistic Attitudes Reflected in the Hebrew Bible", *Journal of Semitic Studies* 31 (1996), pp. 1–18

- the Work of Bhartrhari and Later Grammarians", בתוך הובן 1996ב,
עמ' 157–193
- J.E.M. Houben (ed.), *Ideology and Status of Sanskrit: Contributions to the History of the Sanskrit Language*, Leiden, New York & Köln 1996
- J.H. Hulstijn & R. Ellis (eds.), "Implicit and Explicit = 2005 הולסטיגן ואליס = 2005 Second Language Learning", *Second Language Acquisition* 27 (2005), p. 2
הוס תשע"ב = ב' הוס, "כמראה זהר': חיבורים שירים ופרודיות בלשון הזוהר", בתוך מ"ר ניהוף, ר' מרוז וי' גארב (עורכים), וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדשים לחברנו, פרופ' יהודה ליבס, לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, ירושלים תשע"ב, עמ' 359–389
- J.L. Heller, "Is Latin a Dead Language?", *The Classical Journal* = 1963 ה"ל
58 (1963), pp. 248–252
- H. Helander, "Neo-Latin Studies: Significance and Prospects", = 2001 הלנדר
Symbolae Osloenses 76 (2001), pp. 1–102
הרמתי 2000 = ש' הרמתי, עברית שפה מדוברת, תל אביב 2000
- M. Hernández, A. Costa & I. Arnon, "More = 2016 הרננדס, קוסטה וארנון = 2016 than Words: Multiword Frequency Effects in Non-native Speakers", *Language, Cognition and Neuroscience* 31 (2016), pp. 785–800
- W.D. Whitney, *The Life and Growth of Language: An Outline of Linguistic Science*, New York 1875
ויטני 1875
- U. Weinreich, *Languages in Contact: Findings and Problems*, = 1953 ויינרייך
New York 1953
- U. Weinreich, W. Labov & M.I. Herzog, = 1968 ויינרייך, לבוב והרצוג = 1968 "Directions for Historical Linguistics", in W.P. Lehmann & Y. Malkiel (eds.), *Empirical Foundations for a Theory of Language Change*, Austin 1968, pp. 95–188
- וייס 2016 = י' וייס, משיח נוצרי-קבלי ברנסנס: גיוס פוסטל וספר הזוהר, בני ברק 2016
- וייסברג תשע"ח = א"ח וייסברג, הארמית הבבלית ומסורת הטקסט של התלמוד, ירושלים תשע"ח
- K. Versteegh, "Dead or Alive? The Statues of the Standard = 2002 ורסטיג = 2002 Language", in J.N. Adams, M. Janse & S. Swain (eds.), *Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Text*, Oxford 2002, pp. 52–74

- J. Ziolkowski, "Cultural Diglossia and the Nature of = 1991 זיולקובסקי
Medieval Latin Literature", in J. Harris (ed.), *The Ballad and Oral
Literature* (Harvard English Studies, 16), Cambridge, MA 1991, pp.
193–213
- N. Chomsky, "Language and Problems of Knowledge", = 1997 חומסקי
Teorema: Revista Internacional de Filosofía 16 (1997), pp. 5–33
- James E. Talmage, "Keep Your Sons from Scripture: The = 1987 טלמג'
Bible in Medieval Jewish Scholarship and Spirituality", in C. Thoma
& M. Wyschogrod (eds.), *Understanding Scripture*, New York 1987,
pp. 81–101
- טנא תשמ"ג = ד' טנא, "השוואת הלשונות וידיעת הלשון באיזור הדיבור הערבי
במאות ה' והי"א למניין המקובל", בתוך מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג,
עמ' 287–237
- טנא תשמ"ה = ד' טנא, "לעניין אחדותה ההיסטורית של העברית וחלוקתה לתקופות",
מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 155–101
- H. Takashima, "Transfer, Overgeneralization and = 1992 טקשימה
Simplification in Second Language Acquisition: A Case Study in
Japan", *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*
30 (1992), pp. 97–120
- יעקב תשע"א = ד' יעקב, "תבניות תצורה במסורת הלשון שלבני תימן", בתוך א'
אטינגר וד' בר-מעוז (עורכים), מטוב יוסף: ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף טובי,
חיפה תשע"א, עמ' 60–37
- יעקב תשע"ד = ד' יעקב, "מסורת תימן של לשון חכמים: מה שבכתב ומה שבעל-
פה", לשוננו עו (תשע"ד), עמ' 119–107
- O. Yisraeli, *Temple Portals: Studies in Aggadah and Midrash = 2016 ישראלי
in the Zohar*, Berlin, Boston & Jerusalem 2016
- R. Lado, *Linguistics Across Cultures*, Ann Arbor 1957 = 1957 לארו
- W. Labov, *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia 1972 = 1972 לבוב
- J.A. Lund, "The First Person Singular of the Verb in Jewish = 1987 לונד
Palestinian Aramaic", *Maarav* 4 (1987), pp. 191–199
- E. Löfstedt, *Late Latin*, Oslo 1959 = 1959 לופשטרט
- G.M. Lee, "Diglossia in Ancient India", *Working Papers in = 1986 לי
Linguistics* 34 (1986), pp. 151–164
- ליבס תשל"ז = י' ליבס, פרקים במילון ספר הזהר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה
העברית בירושלים תשל"ז

- ליבס תשמ"ט = י' ליבס, "כיצד נתחבר ספר הזוהר", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח (תשמ"ט), עמ' 1–71
- ליפשיץ תש"ט = א"מ ליפשיץ, כתבים, ב, ירושלים תש"ט
- מאגרים = אתר מאגרים: מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, maagarim.hebrew-academy.org.il
- מאיר 2018א = י"צ מאיר, מכתב היד אל הדפוס: מקרה המבחן של התלמוד הירושלמי מהדורת ויניציאה רפ"ג, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2018
- מאיר 2018ב = Y.M. Mayer, "Crying at the Florence Baptistery Entrance: A Testimony of a Traveling Jew", *Renaissance Studies* 33 (2018), pp. 441–457
- מוראוקה 2011 = T. Muraoka, *A Grammar of Qumran Aramaic* (Ancient Near Eastern Studies Supplement Series, 38), Leuven 2011
- ממן 2017 = A. Maman, "Rabbinic Hebrew in the Eyes of Medieval Hebrew Philologists", בתוך בר-אשר סיגל וקולר 2017, עמ' 176–188
- מרוז 2012 = R. Meroz, "The Story in the Zohar about the Grieving Dead", in N. Riemer (ed.), *Jewish Lifeworlds and Jewish Thought: Festschrift Presented to Karl E. Grözinger on the Occasion of his 70th Birthday*, Wiesbaden 2012, pp. 43–54
- סאנוזו ולא 2001 = C. Sanz & R.P. Leow (eds.), *Implicit and Explicit Language Learning: Conditions, Processes, and Knowledge in SLA and Bilingualism*, Washington, DC 2001
- סגל 1908 = M.H. Segal, "Mišnaic Hebrew and its Relation to Biblical Hebrew and Aramaic", *Jewish Quarterly Review* o.s. 20 (1908), pp. 647–737
- סוקולוף 1990 = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990
- סוקולוף 2002 = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002
- סלינקר 1972 = L. Selinker, "Interlanguage", *International Review of Applied Linguistics* 10 (1972), pp. 209–231
- סמליק 2011 = W.F. Smelik, "A Biblical Aramaic Pastiche from the Cairo Geniza", *Aramaic Studies* 9 (2011), pp. 325–339
- ספולסקי 1983 = B. Spolsky, "Triglossia and Literacy in Jewish Palestine of the First Century", *International Journal of the Sociology of Language* 42 (1983), pp. 95–110
- סקרט 1965 = F. Secret, "Benjamin Nehemia ben Elnathan et G. Postel à

- la prison de Ripetta en 1559”, *Revue des Études juives* 124 (1965), pp. 174–176
- עסיס תש”ע = מ’ עסיס, אוצר לשונות ירושלמיים: מונחים, ביטויים ולשונות בפיהם של האמוראים בתלמוד הירושלמי, כרך א, ניו יורק וירושלים תש”ע
- A.M. Peters, *The Units of Language Acquisition*, Cambridge, = 1983 UK 1983
- D.F. Fink, *The Hebrew Grammar of Maimonides*, PhD = 1980 פינק dissertation, Yale University, 1980
- J. Fishman, “Bilingualism with and without Diglossia: = 1967 פישמן Diglossia with and without Bilingualism”, *Journal of Social Issues* 23 (1967), pp. 29–38
- פסברג תשס”ב = ש’ פסברג, ביקורת לספר: “י’ יהלום ומ’ סוקולוף, שירת בני מערבא, שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, האקדמיה הלאומית למדעים, ירושלים תשנ”ט”, לשוננו סד (תשס”ב), עמ’ 157–164
- C.A. Ferguson, “Diglossia”, *Word* 15 (1959), pp. 325–340 = 1959 פרגוסון פרוש תשנ”ז = א’ פרוש, “מבט אחר על ‘חיי העברית המתה’: הבערות המכוונת בלשון העברית בחברה היהודית המזרח אירופית במאה הי”ט והשפעתה על הספרות העברית וקוראיה”, אלפיים 13 (תשנ”ז), עמ’ 65–106
- פרחון תר”ד = שלמה אבן פרחון, מחברת הערוך, פרעסבורג תר”ד פרי תשע”ז = מ”י פרי, “סופרי קהילה, מכתבי המלצה לעניים וסגנון עברי אחד סביב הים התיכון במאה האחת עשרה”, ציון פב (תשע”ז), עמ’ 267–308
- L. Zunz, *Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden, historisch entwickelt: ein Beitrag zur Alterthumskunde und biblischen Kritik, zur Literatur- und Religionsgeschichte*², Frankfurt 1892
- צרפתי תשכ”ח = גב”ע צרפתי, מונחי המתמטיקה בספרות המדעית העברית של ימי הביניים, ירושלים תשכ”ח
- צרפתי תשמ”ג = גב”ע צרפתי, “מסורת לשון חכמים – מסורת של ‘לשון ספרותית חיה”’, בתוך מ’ בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ”ג, עמ’ 451–458
- קאופמן תשנ”ג = ש”א קאופמן, “התרגום המיוחס ליונתן והארמית היהודית הספרותית המאוחרת”, עיוני מקרא ופרשנות ג (תשנ”ג), עמ’ 363–382
- S.A. Kaufman, “The Dialectology of Late Jewish Literary = 2013 קאופמן Aramaic”, *Aramaic Studies* 11 (2013), pp. 145–148
- קארה תשמ”ד = י’ קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית (עדה ולשון י), ירושלים תשמ”ד
- קדרי תשל”א = מ”צ קדרי, דקרוק לשון הזוהר, ירושלים תשל”א

- קוגוט תשל"ו = ש' קוגוט, המשפט המורכב בספר חסידים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו
- קוגוט תשמ"א = ש' קוגוט, "מצב המחקר של העברית של ימי הביניים", ביקורת ופרשנות: כתב עת לספרות, לשון, היסטוריה ואסתטיקה 16 (תשמ"א), עמ' 9-31
- B. Le Compagnon, "Interference and Overgeneralization = 1984 in Second Language Learning: The Acquisition of English Dative Verbs by Native Speakers Of French", *Language Learning* 34, 3 (1984), pp. 39-67
- E.M. Cook, *Rewriting the Bible: The Text and Language of the Pseudo-Jonathan Targum*, PhD dissertation, UCLA, 1986
- E.M. Cook, "Eastern Aramaic in Targum Pseudo-Jonathan and the Zohar", *Aramaic Studies* (in press)
- P. Corder, "The Significance of Learner's Errors", *International Review of Applied Linguistics* 5 (1967), pp. 161-170
- S.P. Corder, "Idiosyncratic Dialects and Error Analysis", *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 9 (1971), pp. 147-160
- קלאר תש"ז = ב' קלאר, "לדרכי הרחבת הלשון בימי הביניים", לשוננו טו (תש"ז), עמ' 116-124
- E. Kanarfogel, *Jewish Education and Society in the High Middle Ages*, Detroit 1992
- S.D. Krashen, "The Monitor Model for Adult Second Language Performance", in M. Burt, H. Dulay & M. Finocchiaro (eds.), *Viewpoints on English as a Second Language: In Honor of James E. Alatis*, New York 1977, pp. 152-161
- P. Rebuschat, "Introduction: Implicit and Explicit Learning of Languages", in Patrick Rebuschat (ed.), *Implicit and Explicit Learning of Languages*, Amsterdam & Philadelphia 2015, pp. xiii-xxii
- רבין תשכ"ט = ח' רבין, "זמנים ודרכים בפועל שבלשון 'ספר חסידים'", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 113-116
- רבין תשמ"ה = ח' רבין, "תקופותיה של הלשון העברית", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 27-35
- C. Rabin, *The Development of the Syntax of Post-Biblical Hebrew* = 2000 (Studies in Semitic Languages and Linguistics, 29), Leiden 2000

רוזנטל תשכ"ו = א' רוזנטל (טל), הפיוטים הארמיים לשבועות: בחינתם הדיאלקטית ותרומתם למילון הארמי, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ו ריז'יק תשע"ב = מ' ריז'יק, "מכתבי היד לדפוסים: התפתחויות מסורות הנקוד בדפוס הסיידור האיטלקי בסוף המאה ה-טו ובמחצית הראשונה של המאה ה-טז", לשוננו עד (תשע"ה), עמ' 333–357

ריז'יק תשע"ד = מ' ריז'יק, "שני חילופים של פיעל/הפעיל בלשון המשנה: לעניין המגמות בהתפתחות מסורת איטליה ומסורות הדפוסים", בתוך מ' בר-אשר וע' מאיר (עורכים), נטעי אילן: מחקרים בלשון העברית ובאחיותיה מוגשים לאילן אלדר, ירושלים תשע"ד, עמ' 385–398

A. Rapoport-Albert & T. Kwasman, "Late = 2006 רפפורט-אלברט וקוסמן", *Aramaic Aramaic: The Literary and Linguistic Context of the Zohar*, *Aramaic Studies* 4 (2006), pp. 5–19

שוה תשע"ז = א' שוה, העברית של רש"י על פי כתבי יד נבחרים של הפירוש לתורה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ז

Y. Schwartz, "The Medieval Hebrew Translations of Dominicus = 2013 שוורץ", *Gundissalinus*, in G. Veltri (ed.), *Latin-into-Hebrew: Texts and Studies*, vol. 2: *Texts in Contexts*, Leiden & Boston 2013, pp. 19–45

שטאדל תשע"ג = כ' שטאדל, תחביר הצורות של הארמית השומרנית, ירושלים תשע"ג

H.F. Schiffman, "Diglossia as a Sociolinguistic Situation", = 1998 שיפמן, *The Handbook of Sociolinguistics*, London 1998, pp. 205–216

G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941 = 1941 שלום

M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des = 1928 שלזינגר*, *babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928

A. Schleicher, *Die Darwinsche Theorie und die = 1863 שלייכר*, *Sprachwissenschaft*, offenes Sendschreiben an Herrn Dr. Ernst Haeckel, Weimar 1863

A. Schleicher, *Compendium der vergleichenden Grammatik = 1866 שלייכר*, *der indogermanischen Sprachen*², London & Paris 1866

תשבי תש"ט = י' תשבי, משנת הזוהר, א, ירושלים תש"ט